

Universiteit Gent

Faculteit Letteren en Wijsbegeerte

Augustus 2013

Latinice en ćirilice

Een onderzoek naar het 'linguistic landscape' van Montenegro

Onderzoekstaak ingediend tot het behalen van de
graad van Master in de Oost-Europese talen en
culturen

Promotor: Prof. dr. D. Stern

Indiener: Erwin van Horenbeek

Zahvalnica (Dankwoord)

Најприје желим да се захвалим врхунском афористичару Бојану Рајевићу и његовој породици, као и Mirku Јокићу, без којих биh требао да преноћим на зимским црногорским улицама, што, разумије се, није баш атрактиван изглед. Захвалим се Бојану и на помоћ у каснијим фазама писања. Помогли су ми и prof. Miroslav Doderović i Vasilj Jovović, zahvaljujući kojima sam stigao u Plužine. Надам се да ћу ускоро имати прилику да вам покажем наше крајеве.

Ni Kamilu Halupova, роčасну црногорку из Чешке која ми је послала неке битне документе, не смијем да заборавим. А што се Цветомире Гергонова тиче – да није ~~у неку свијетлу мајку зору~~ у неко мрачно мајско вече дошла у мој живот, сигурно биh боље сачувао своје косе, али ипак мислим да не би ова захвалница била комплетна без ње (и то бухвално!). Обје сте „супер“.

Duguјem посебну zahvalnost prof. Jelici Stojanović, prof. Drašku Došljaku i prof. Budimiru Alekšiću са Универзитета Црне Горе на одвојеном времену, и др Данијелу Бунчићу из Келна, Базела и Tibingena, који ми је дао приступ свом habilitацијском раду и свом nacrtу за predlog за социолингвистичој типологији двописмености. Са гентског универзитета захваљујем се проф. Diteru Šternu на predloženoј temi, која ми је омогуçавала да се bavим i ovу akademsku godinu малом а занимљивом Црном Гором, као и Споменци Брашић.

Ook dank ik mijn jongste broer, die zo vriendelijk de overblijfselen van zijn goede reputatie op het spel te zetten om mij aan enkele cruciale documenten te helpen. Tevens had ik terecht beloofd Eline van Gucht, Heleen de Boe en Ruben van Opstaele te bedanken voor de hulp die zij mij hebben geleverd bij de afwerking van deze masterproef. Tot slot bedank ik ook hartelijk zij, die ervoor gezorgd heeft dat dit werkje kosteloos te drukken en te laten inbinden.

Inhoudstafel

1. Inleiding	7
1.1 Beweegredenen	7
1.2. Algemene situatieschets en vraagstelling	8
1.3. Methode: over ‘linguistic landscape’ en het theoretisch kader	9
1.4. Enige slotopmerkingen	12
2. Algemene schets van de historische en huidige taaltoestand in Montenegro	13
2.1. Tussen Zuid-Slavendom, Servendom en Montenegrijndom: korte historiek van het nationale denken in Montenegro	13
2.2. Taal: Servisch, Servo-Kroatisch en Montenegrijns	15
2.3. In de marge van de taalstrijd: de schriftstrijd	18
3. Resultaten van het veldonderzoek per gemeente	21
3.1. Voorafgaandelijke opmerkingen	24
3.2. Bar	24
3.3. Berane	25
3.4. Bijelo Polje	26
3.5. Budva	27
3.6. Cetinje	29
3.7. Herceg Novi	30
3.8. Mojkovac	32
3.9. Nikšić	33
3.10. Plužine	34
3.11. Podgorica	35
3.12. Overige gemeenten	37
3.13. Algemene vaststellingen	39
4. De taakverdeling tussen talen en schriften: enkele hypothesen	38
4.1. Geografische verdeling	39
4.2. Chronologische verdeling	43
4.3. Functionele en thematische verdeling	46
4.4. Politieke invloeden en de symbolische functie van de schriften	62
4.5. Interactie tussen de verschillende factoren	68
5. Intermezzo: de toekomst van het cyrillisch?	70
6. Conclusie	71

1. Inleiding

1.1. Beweegredenen

Van september 2011 tot juli 2012 heb ik de kans gehad (en gegrepen) om een jaar te studeren aan de Vakgroep Montenegrijnse Taal en Zuid-Slavische Letterkunde van de Universiteit van Montenegro in Nikšić. Dit verblijf heeft mijn interesse in de hedendaagse sociolinguïstische evoluties in Montenegro aangescherpt. Voor een aanzienlijk deel valt deze scriptie overigens op te vatten als de verderzetting en verdieping van mijn bachelorproef over het ‘taalkundig separatisme’ in Montenegro en de vorming van een nieuwe Montenegrijnse standaardtaal. Immers, het verblijf in Montenegro was niet enkel nuttig in die zin dat dit zorgde voor een snelle toegang tot vele teksten en tot een aantal personen die nauw betrokken waren bij de onderzochte kwestie, maar confronteerde tevens met de wijze waarop taalkwesties ook het dagelijkse leven doorkruisen: in de terloopse opmerkingen van personen (alleen al de naam die zij aan hun moedertaal geven, is vanuit sociolinguïstisch interessant), maar ook de wijze waarop talen zich uiten in de openbare ruimte. Dit laatste is wat men het ‘taallandschap’ – een leenvertaling van de wat ingeburgerdere Engelse term ‘linguistic landscape’ – kunnen noemen.¹

Ook bij ons ligt het taallandschap vaak zeer gevoelig. Denk maar aan de – in de media breed aan bod gekomen – druk die op bepaalde handelszaken zou worden uitgeoefend om een Nederlandse naam te dragen (zie bv. Claeys & Post 2010; Snick & Vanhee 2013). Ook bepaalde, nationalistisch geïnspireerde personen en groepen, zoals de VVB²-werkgroep Nederlands Landstaal, maken zich zorgen om wat zij als de “ontnederlandsing van het straatbeeld” beschouwen, waarbij een taal, in dit geval het Nederlands, duidelijk wordt gekoppeld aan een bepaalde, te bewaren nationale identiteit (NL 2013, 1).

Linguistic landscape (LL)-onderzoek kan men in principe overal ter wereld uitvoeren, op voorwaarde dat het gaat om een gebied dat door een significant groot aantal geletterde mensen wordt bezocht. Niettemin is Montenegro een uitzonderlijk – zij het het vere van uniek – geval. LL-onderzoek heeft vaak meertaligheid als onderwerp (bv. Hornsby 2008; Kasanga 2012; Stroud & Mpedukana 2009), maar, zoals Bunčić (2011: 10) opmerkt, heeft de studie van de meertaligheid de afgelopen paar decennia een hoge bloei gekend, maar wordt hierbij meestal uitgegaan dat één taal slechts één schrift kent. Het Servo-Kroatisch³, dat – althans in

¹ Voor de duidelijkheid zal in deze masterproef een onderscheid worden gemaakt tussen de Engelse term ‘linguistic landscape’ en zijn letterlijke Nederlandse vertaling ‘taallandschap’. Daarbij zal ‘taallandschap’ slaan op de wijze waarop taal in de openbare ruimte tot uiting komt; nauwkeuriger gesteld gaat het daarbij om de met taal verbonden sociolinguïstische gegevens zoals de frequentie van geschreven taal in de openbare ruimte en de verhoudingen tussen verschillende talen en schriften in eenzelfde gebied. ‘Linguistic landscape’ zal daarentegen betrekking hebben op de wetenschappelijke discipline, onderzoekstradities en methoden die het taallandschap als onderzoeksobject hebben. Zie ook 1.3.

² Vlaamse Volksbeweging.

³ Aangezien de discussie over het ‘uiteenvallen’ van het Servo-Kroatisch en de legitimiteit hiervan niet tot het domein van deze studie behoort, dient het gebruik van deze term in dit werk niet te worden opgevat als een oordeel over deze kwestie, maar louter als een handige wijze om naar de op het Slavisch zoals dat in Montenegro traditioneel wordt gebruikt, te verwijzen zonder telkenmale de verschillende mogelijke glottoniemen te moeten

Montenegro – in twee schriften, het Latijnse (latinica) en het cyrillische (ćirilica), kan worden geschreven, biedt echter een voorbeeld van het tegendeel. Bunčić (2011: 11) wijt deze veronachtzaming aan een verwaarlozing van de geschreven taal ten voordele van de gesproken taal in de moderne taalkunde. De auteur (2011: 12-13) meent echter dat dit weliswaar terecht is voor subdisciplines als de morfologie en de bestudering van de syntax, maar dat de studie van de geschreven taal cruciaal is voor de sociolinguïstiek.

1.2. Algemene situatieschets en vraagstelling

Inde huidige Montenegrijnse grondwet valt te lezen dat het Latijns schrift en het cyrillisch schrift gelijkwaardig zijn (Grondwet Montenegro 2007: 3). Zoals vaak zijn (grond)wetteksten echter geen volmaakte weerspiegeling van de werkelijkheid. Dat beide schriften officieel een gelijk statuut hebben, betekent nog niet dat zij gelijk gebruikt worden, d.w.z. dat burgers en overheid hen in gelijke mate en op gelijke wijze, ongeacht de situatie, gebruiken. Het opzet van dit onderzoek zal zijn om na te gaan op welke wijze men in Montenegro beide officiële schriften gebruikt, en dit aan de hand van een bestudering van het taallandschap. Concreter zal getracht worden een antwoord te formuleren op de twee volgende vragen:

- a. Door welke factoren wordt de schriftkeuze in Montenegro bepaald en hoe dwingend is de invloed van deze factoren?
- b. Bunčić (2011: 35) stelt dat er, wat de schriften in het Servo-Kroatisch betreft, geen sprake is van een H/L-onderscheid zoals in het diglossiemodel van Ferguson, waarbij H voor ‘high language’ staat en ‘L’ voor ‘low language’. In welke mate stemt dit overeen met de realiteit in Montenegro?

Bij dergelijk onderzoek staat reeds bij aanvang vast, dat zij ontoereikend is om definitieve antwoorden te geven. Immers, er moet worden gegist naar de redenen waartoe personen en instellingen ertoe zijn overgegaan een welbepaald schrift te gebruiken en niet het andere, of er eventueel voor geopteerd hebben beide schriften te gebruiken. De hoop is echter een aantal gegronde hypothesen op te leveren, die in mogelijk verder onderzoek kunnen worden bevestigd of, zo nodig, weerlegd.

opsommen. Het alternatief dat Bunčić (2011) gebruikt, ‘SerBoCroatian’, heeft minstens twee nadelen: (a) dit kan, in het Engels, inderdaad de Bosnische/Bosnjakse component symbolisch integreren, maar niet de Montenegrijnse, en (b) doordat men in het Nederlands van ‘Servo-Kroatisch’ spreekt, vervalt ook de mogelijkheid om op een even vlotte manier de Bosnische component te integreren in een Nederlandse vertaling van dit begrip. De tegenwoordig steeds gangbaarder lijkende term ‘BHCS’ (‘*bosanski/bošnjački – hrvatski – crnogorski – srpski*’, d.w.z. ‘*Bosnisch/Bosnjaks-Kroatisch-Montenegrijns-Servisch*’) verleent zich moeilijk tot adjectivering, terwijl de term BHMS (met om een of andere reden een <M> voor ‘Montenegrijns’, maar geen <K> of <C> voor ‘Kroatisch’/‘Croatian’) te hybride is.

Ten slotte dient nog te worden opgemerkt, dat het Montenegrijnse taallandschap niet enkel meerschriftig⁴ is, maar ook meertalig. Om een vollediger beeld te schetsen, moet dan ook hiermee rekening worden gehouden. Zijdelings zal dan ook de vraag, welke factoren de taalkeuze beïnvloeden (d.i. tussen het hier om pragmatische redenen nog steeds als één taal opgevatte Servo-Kroatisch en vreemde talen als het Engels, het Russisch of het Italiaans), worden behandeld. Hiermee wordt niet gekeken naar het verschillende gebruik van de verschillende standaardvormen van het Servo-Kroatisch, daar deze slechts in enkele gevallen duidelijk van elkaar afwijken. Uitzondering wordt daarbij gemaakt voor het meest in het oog springende kenmerk van de nieuwe Montenegrijnse standaardtaal, nl. de Latijnse grafemen <ć> en <ž> en hun cyrillische pendanten <ś> en <ž>. Er zal worden getracht na te gaan (a) hoe algemeen geaccepteerd zij blijken te zijn, afgaande op het aangetroffen taallandschap en (b) welke factoren kunnen bijdragen aan het al dan niet gebruik ervan.

Deze laatste twee kwesties zullen evenwel minder aandacht krijgen dan ons centrale onderwerp, namelijk het gebruik van het Latijnse en het cyrillische schrift.

1.3.Methode: over ‘linguistic landscape’ en het theoretisch kader

Het onderstaande onderzoek is opgevat al bijdrage tot de recent tot ontwikkeling gekomen discipline die men ‘linguistic landscape’ pleegt te noemen. Dit betreft de wetenschappelijke discipline die wat we het ‘taallandschap’ zullen noemen, onderzoekt. ‘Taallandschap’ staat hier voor “linguistic objects that mark the public space, i.e. inscriptions – LL items – that may refer to any written sign one finds outside private homes, from road signs to private names to names of streets, shops or schools” (Ben Rafael 2009: 40), of, nog concreter: “[t] he language of public road signs, advertising billboards, place names, street names, commercial shop signs and public signs on government buildings, of a given territory, region or urban agglomeration (Landry & Bourhis 1997, Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study, *Journal of Language and Social Psychology* 16, 23-49, gecit. in Stroud & Mpendukana 2009: 364)” Linguistic landscape onderzoekt de weergave van de taal in de publieke ruimte en vertrekt vanuit de veronderstelling dat dit niet op willekeurige basis gebeurt: doel is dit systeem te ontcijferen en te begrijpen wat taalkeuzes – of, in dit geval, schriftkeuzes – ons kunnen leren over maatschappijen, mensen, de economie, het beleid, klassen, identiteiten, meertaligheid, enz... (Shohamy & Gorter 2009: 1-3)

Een nadeel van deze methode is dat dit helaas slechts in beperkte mate een diachrone analyse toelaat. Uiteraard is het mogelijk van sommige opschriften te bepalen hoe oud zij (ongeveer) zijn, bv. doordat zij expliciet gedateerd zijn of doordat zij reeds duidelijke tekenen van verwerking vertonen, maar niet zelden is dit onmogelijk te achterhalen, ook niet door navraag bij omwonenden. Hoe dan ook is het onmogelijk om op basis van de overgebleven opschriften

⁴ Heel af en toe treft men nog een derde schrift aan, nl. het Arabisch, bv. op moskeeën en bepaalde overlijdensberichten. Dit betreft echter een dermate gespecialiseerde categorie, dat er tijdens het veldwerk voor geopteerd werd hier geen rekening mee te houden. Ook mijn gebrekkige kennis van dit schrift heeft bij deze keuze een rol gespeeld.

uit een eerdere periode met grote precisie te reconstrueren hoe het taallandschap er in het verleden heeft uitgezien, gezien het aantal opschriften dat verdwenen is ongetwijfeld nog veel groter zal zijn dan het aantal bewaarde en mogelijk belangrijke gegevens bevatte. Andere methoden zijn dus aangewezen om eerdere taaltoestanden met een even grote precisie te reconstrueren. Dit wil niet zeggen dat de diachrone gegevens die de LL-methode wel oplevert, niet kunnen worden benut.

Daarnaast hebben onderzoekers die volgens deze methode werken, zoals Spolsky (2009, 31) opmerkt, de neiging om louter af te gaan op het eindresultaat van het gehele proces dat aan de creatie van een bepaald opschrift gepaard gaat en daarop de eigen vooroordelen te laten werken, terwijl een opschrift slechts tot stand komt aan de hand van een vrij lang proces met verschillende deelnemers (wetgevers, initiatiefnemers, makers, lezer⁵). Hoewel het in beginsel in sommige gevallen mogelijk is om dit proces nauwkeuriger te analyseren (zo kan men in het geval van een publiek opschrift overwegen de notulen van de gemeenteraad te doorploegen), is het helaas onbegonnen werk om dit voor het geheel van het straatbeeld te doen. Het straatbeeld bestaat immers niet enkel uit publieke opschriften, maar ook uit tientallen winkels en reclamepanelen en het nog veel talrijkere ‘plakreclame’ – stickers die door kleine bedrijfjes aan een straatpaal of vuilbak worden geplakt, of gewoonweg papiertjes van privé-personen bv. die een appartement te huur zetten of Engelse les aanbieden. Helemaal onbegonnen werk is

'Plakreclame' in Cetinje (01/02/2013)

het, wanneer men ook nog eens graffiti-opschriften in beschouwing neemt: deze zijn per definitie anoniem, behalve misschien voor hen die voldoende ingewijd zijn om eventuele ‘tags’ te erkennen.

Concreet zullen in dit werk de resultaten van een veldonderzoek in Montenegro worden weergegeven en besproken. Hoewel virtuele ruimten, in de eerste plaats het internet, en gedrukt materiaal

(labels van producten, enz...) tegenwoordig ook opgevat worden als onderwerpen van het LL-onderzoek (Kasanga 2012: 555), zal ik me hier echter beperken tot het daadwerkelijke straatbeeld, op een aantal illustraties van stellingen bij de bespreking van het onderzoek na (i.h.b. in hoofdstuk 4.4). Gedetailleerdere informatie over de contouren van dit veldonderzoek zullen in hoofdstuk 3 worden geleverd.

Verder zal er nog een beroep gedaan worden op het typologisch model van interactie tussen twee schriften zoals ontworpen door Bunčić (2011: 48). Deze auteur onderscheidt de

⁵ Hieraan kan eventueel ook de ‘weigeraar’ (Spolsky 2009: 37) worden toegevoegd, die om de een of andere reden een bepaald opschrift wenst te verwijderen. Uitgesproken voorbeelden zijn ook in Vlaanderen en Wallonië gekend, nl. activisten die in taalgrensgemeenten Nederlands- of Franstalige opschriften overspuiten. Het dient opgemerkt dat analoge voorbeelden, waarbij iemand doelbewust een opschrift heeft willen overspuiten of op een andere manier onzichtbaar te maken omdat dit in het Latijns dan wel het cyrillisch schrift was opgesteld, niet in de loop van dit veldonderzoek werden aangetroffen.

volgende vormen van tweeschriftigheid ofte bicultuurlijkheid (termen gekozen uit parallelie met de termen ‘tweetaligheid’ en ‘bilinguïsme’)⁶:

- Bigrafie (parallel aan bilinguïsme ofte tweetaligheid) of vrije distributie: wanneer beide schriften niet kunnen functioneel kunnen worden onderscheiden in een H-variant en een L-variant.
- Digrafie (parallel aan diglossie) of verticale distributie: wanneer een dergelijk onderscheid wel te maken valt, d.w.z. wanneer één schrift typisch wordt gebruikt voor ‘hogere’, formelere teksten en andere voor ‘lagere’, informelere teksten
- Schriftpluricentrisme (parallel aan het concept van pluricentrische talen) of horizontale distributie: wanneer een bepaald schrift verbonden is binnen een bepaalde nationale standaardvariant van een pluricentrische taal

Uiteraard is Bunčić niet de enige die het fenomeen tweeschriftigheid heeft onderzocht. Echter, tot op heden heb ik er geen aangetroffen die een dermate genuanceerde maar toch heldere terminologie heeft ontwikkeld. Zo gebruikt bv. Berlanda (2006, 8) de term ‘digrafie’ in een zeer algemene zin (“*the usage of multiple scripts for one and the same language*”), zonder veel verdere indelingen. Dale (1980: 5) gebruikt deze term op een identieke wijze. Het verschil tussen digrafische, bigrafische en pluricentrische situaties blijkt daarbij te worden veronachtzaamd. Wel merken zij (Dale 1980: 5; Berlanda 2006: 11) het verschil tussen synchrone en diachrone tweeschriftigheid op, waarbij het laatste slaat op situaties, waarbij een schrift vervangen werd door een ander. Zo is het Roemeens (in Roemenië) diachroon tweeschriftig, daar het eens in het cyrillisch en tegenwoordig in het Latijns schrift wordt geschreven. Dit onderzoek zal echter slechts die laatste situatie behandelen. Bunčić’ verdienste is vooral dat hij de concepten en onderscheiden die eerdere auteurs hebben gemaakt, heeft verzameld in een helder begrippensysteem. Tenzij anders vermeld, zal ik hier dan ook gebruik maken van Bunčić’ terminologie.

Zoals reeds eerder aangegeven in 1.2., gelooft Bunčić niet dat de Servo-Kroatische situatie als digrafisch kan worden omschreven. Het is volgens hem echter niet zo, dat er (in Servië) een volledige willekeur in het schriftgebruik heerst: bepaalde factoren, zoals persoonlijke smaak, de verwachte geletterdheid in een bepaald schrift van het beoogde publiek of stilistische associaties zouden de schriftkeuze beïnvloeden. Een dergelijke variatie noemt de auteur diasituatisch. Diafasische variatie betreft schriftvariatie die verbonden is met het gekozen register of de gekozen stijl. Daarnaast is er ook diastratische variatie mogelijk, d.i. variatie die beïnvloed wordt door associatie met bepaalde sociale groepen. Daarnaast kan er ook diatopische variatie zijn, d.i. variatie naargelang de plaats. Diatopische variatie veronderstelt niet noodzakelijk dat er scherpe grenzen getrokken kunnen worden tussen gebieden die het ene dan wel het andere schrift gebruiken (bv. Bosnië en Hercegovina). (Bunčić 2011: 48-50) In digrafische situaties is ook mediële digrafie mogelijk, d.i. variatie die beïnvloed wordt door het gebruikte medium (Bunčić 2011: 52). Hetzelfde geldt voor de diamesische variatie, d.i. de

⁶ Bunčić (2011: 53) zelf geeft er de voorkeur aan dat men in iedere taal voor een aan die taal aangepaste term kiest, analoog aan het woord voor tweetaligheid. In het Nederlands geeft dit dus ‘tweeschriftigheid’ i.p.v. ‘bicultuurlijkheid’. Tweeschriftigheid zou daarbij, analoog aan tweetaligheid, zowel slaan op maatschappelijke situaties als op de vaardigheid van personen.

variatie die verbonden is met het verschil tussen (sociale, emotieve,...) nabijheid en afstand (Bunčić 2011: 52-53). Ook Berlanda (2006: 15-16) beseft dat het gebruik van een bepaald schrift voor bepaalde domeinen van het leven (bv. het gebruik van het Latijns schrift voor de weergave van talen die daar normaal niet in geschreven worden in de jaren'90) niet noodzakelijk wijst op een situatie die vergelijkbaar is met diglossie in tweetalige contexten, maar voert daarom echter geen onderscheid tussen bigrafie en digrafie in. Integendeel blijft zij de term 'digrafie' gebruiken voor alle meerschriftige situaties, en omschrijft ze wat Bunčić digrafie noemt als “diglossic case[s] of digraphia” (Berlanda 2006: 17).

In digrafische situaties is er diafasische, diastratische, diamesische variatie mogelijk, net als mediële digrafie. Bigrafische situaties kunnen enkel kunnen worden beïnvloed door diasituatieve en individuele factoren. Uiteraard is diatopische variatie steeds aanwezig in het geval van schriftpluricentrisme; ook etnische en confessionele criteria kunnen hierbij een rol spelen. (Bunčić 2011: 54)

De diachronische variatievorm, die werd vooropgesteld door Berlanda en Dale, wordt door Bunčić (2011: 51) afgewezen, daar het volgens hem onmogelijk is de Servische situatie, waarbij twee schriften tegelijkertijd gebruikt worden, en de Turkse, waarin één schrift op een gegeven ogenblik werd vervangen door een andere, te vergelijken. Uiteraard zal ook in dat laatste geval een korte overgangperiode geweest zijn waarin beide schriften tegelijkertijd worden gebruikt, maar deze kan niet worden vergeleken met stabiele situaties van digrafie, bigrafie of schriftpluricentriciteit.

Berlanda (2006: 65) introduceert ook het concept ‘additieve digrafie’, nl. tweeschriftigheid die het gevolg is van het invoeren van een tweede schrift naast het reeds bestaande, en onderscheidt dit van andere vormen van tweeschriftigheid, bv. ten gevolge van de overgang van een gemeenschap naar een ander schrift of ten gevolge van individuele migratie. Vervolgens onderscheidt ze de volgende vormen van additieve digrafie: functionele (wanneer de schriften voor andere domeinen van het leven worden gebruikt), synchrone (wanneer socio-politieke factoren de schriftkeuze bepalen) en structurele (wanneer de schriftkeuze wordt bepaald door grammaticale categorieën). Synchrone digrafie heeft daarbij niet zozeer betrekking op types tekst, maar op verschillende schriftkeuze van religieuze of sociale groepen. (Berlanda 2006: 65-66) Een gelijkaardige onderverdeling kan ook gemaakt worden in de wijze waarop schriften verdwijnen (Berlanda 2006: 82-83).

1.4. Enige slotopmerkingen

Daar het merendeel van wat er in Montenegro zelf is geschreven, vooral een geëngageerd en polemisch karakter blijkt te hebben en vooral een verdediging van het cyrillisch schrift beoogt (vergelijkbare schriften die het gebruik van het Latijns schrift wensen aan te moedigen, werden niet gevonden), zal de casusspecifieke literatuur in dit werk betrekkelijk beperkt

worden gehouden en worden getracht deze steeds kritisch te benaderen waar zij toch om redenen van relevantie wordt aangehaald.

Wanneer in dit werk het woord ‘opschrift’ wordt gebruikt, wordt hiermee iedere vorm van geschreven taal bedoeld die zichtbaar is langs de openbare weg en bedoeld is om door omstaanders te worden gelezen. Dit omvat dus zeer verschillende tekstsoorten, zoals wegmarkeringen, uithangborden van winkels, namen van openbare gebouwen en reclameboodschappen.

Om didactische redenen leek het nuttig in dit werk een vrij groot aantal illustraties op te nemen, voornamelijk bestaande uit foto’s van elementen in het taallandschap. Alle in dit werk opgenomen foto’s zijn getrokken tijdens een veldwerkbezoek in januari en februari 2013, tenzij anders vermeld. Ook alle vertalingen zijn van mijn hand.

Gezien dit grote aantal foto’s werd in overleg met de promotor besloten om me niet te houden aan het formeel opgelegde aantal pagina’s, maar me te richten op het aantal woorden. Deze masterproef is geëindigd met 28 020 woorden, hetgeen, rekening houdende met een woordgemiddelde van 520 tot 550 woorden op een blad zonder illustraties, het equivalent is van 51 à 54 bladzijden.

2. Algemene schets van de historische en huidige taaltoestand in Montenegro

2.1. Tussen Zuid-Slavendom, Servendom en Montenegrijndom: korte historiek van het nationale denken in Montenegro

Hoewel er binnen wetenschappelijke kringen ondertussen wel een consensus zal heersen dat een dergelijke opvatting incorrect is, zullen vele leken allicht menen dat het nationalisme – of zij dit met een goed dan wel met een kwaad oog bekijken – iets is wat “er steeds geweest is”. Echter, nationalisme, dat allicht het helderst te definiëren is als de opvatting dat politieke en nationale eenheden moeten samenvatten, een bij uitstek modern fenomeen (Gellner 1994: 9), waarbij het begrip ‘natie’ moet worden opgevat als een politisering van het begrip ‘volk’ (Bugarski 2009: 23-30). Naties zijn dus sociale constructen, en de vraag tot welke natie de Montenegrijnen voor de moderniteit is dan ook anachronistisch. Pas wanneer de natiestaat begin 20^e eeuw de stam verving als voornaamste politieke subject, ontstond een nationaal denken in Montenegro – hetgeen niet uitsluit dat er reeds proto-nationale tendenzen aanwezig waren, de ene op basis van het geloof (die dus stimuleerde tot een identificatie met Serven en de bredere orthodoxe wereld) en de andere die uitging van de specifieke Montenegrijnse politieke situatie. Begin 20^e eeuw vertaalde zich dit in een tweestrijd tussen hen, die geheel wensten op te staan in een pan-Servische staat en zij die pleitten voor een autonoom statuut in

Servisch of Zuid-Slavisch federaal verband. Deze zette zich ook door nadat Montenegro opging in het 'Eerste Joegoslavië'.⁷ (Troch 2007: 118-119)

In Tito's Joegoslavië verkreeg het standpunt dat de Joegoslavische staat een historische zin had als vervulling van de eenmakingswens van de Zuid-Slavische volkeren, waarnaar dezen al sinds tijden hadden gestreefd, het statuut van axioma. Daarom ontkende men echter niet dat het Joegoslavië van het interbellum onvolmaakt was, als louter papieren schepsel van een imperialistische diplomatie die de nationale rechten van verschillende volkeren ontkende. (Zgodić 2000: 37-38) Conform de marxistisch-leninistische traditie, werd de oplossing van het nationale vraagstuk gezien in de erkenning van het recht van zelfbeschikking der naties, inclusief het recht op afscheiding, en de erkenning van de gelijkwaardigheid der naties. Dit standpunt had voor de vooroorlogische Kommunistische Partij van Joegoslavië echter verschillende implicaties, afhankelijk van de periode. (Zgodić 2000: 178-180) Uiteraard betekent dit nog niet dat de communisten ook effectief de afscheiding van de Joegoslavische naties steunden, hoewel ze het recht daartoe expliciet erkenden: "To je pravo koje svakom narodu mora biti priznato da bi bio ravnopravan. Ali to ne znači da je otcjepljenje u svakoj situaciji i obavezno i svrsishodno. (Josip Broz Tito, Sabrana djela, Tom 33, Kommunist: Beograd, s.d., in Zgodić 2000: 185)"⁸. Dit moest namelijk worden beoordeeld aan de hand van de 'klasseninhoud' van deze daad, m.a.w. de mate waarin dit de burgerlijk-reactionaire krachten al dan niet in de kaart zou spelen (Zgodić 2000: 188). De gelijkwaardigheid der naties gold daarentegen als een absoluut principe (Zgodić 2000: 195). Op politiek-institutioneel vlak kwam dit tot uiting in de inrichting van een federale staat, opgevat als een vrije beslissing van deze naties (Zgodić 2000: 208-212).

Zowel de manier waarop Joegoslavië tot stand kwam als politieke en economische teleurstellingen zwengelden ook in Montenegro het ontstaan van een apart nationalisme aan. Vanaf de jaren '60 en '70 ziet men ook daadwerkelijk een stroming ontstaan die de Montenegrijnse natie als volstrekt gescheiden van de Servische zag. (Troch 2007, 120-122) Maar ondanks het gegeven dat Montenegro in 2006 een onafhankelijke staat is geworden, woedt de discussie over de verhoudingen tussen Montenegrijndom en Servendom nog hevig, waarbij de enen Montenegrijnen zien als een aparte natie en anderen slechts als een regionale identiteit binnen de Servische natie.

⁷ Gewoonlijk maakt men in de historiografie een onderscheid tussen het Eerste Joegoslavië (de monarchie van het interbellum, met aan het hoofd de dynastie der Karađorđevići), het Tweede Joegoslavië (de naoorlogse socialistische en federale republiek) en het Derde Joegoslavië (de rompstaat, bestaande uit Servië en Montenegro, die na het uiteenvallen van het Tweede Joegoslavië ontstond, en in 2003 werd omgedoopt tot de Statenbond van Servië en Montenegro).

⁸ "Dit is een recht dat voor ieder volk moet worden erkend opdat het over gelijke rechten zou beschikken. Maar dit betekent niet dat afscheiding in elke situatie én verplicht én gepast is."

2.2. Taal: Servisch, Servo-Kroatisch en Montenegrijns

Eén van de belangrijkste elementen die traditioneel worden aangevoerd om naties van elkaar te onderscheiden is de taal, ook al zijn er nationalismen (bv. de Schotse) waar dit een minder belangrijke rol speelt (Bugarski 2009, 39-52). Het hoeft dan ook weinig te verbazen dat, parallel met de opkomst van een Montenegrijns nationalisme, er ook stemmen opgingen die gewaagden van een afzonderlijke Montenegrijnse taal.

Indien we naar de dialectsituatie bekijken, merken we het grondgebied van Montenegro uiteenvalt in twee grote dialectgebieden, die zich elk op hun beurt niet beperken tot de staatsgrenzen van het huidige Montenegro. In het zuiden, in een gebied dat begrensd is steden als Perast en Bijelo Polje en de huidige hoofdstad Podgorica en de oude hoofdstad Cetinje omvat, wordt het oud-štokavische Zets-Zuid-Sandžaks dialect gesproken; in het overige deel van het land hoort men het jong-štokavische Oost-Hercegovijnse dialect. Het eerste dialectgebied strekt zich verder uit over het zuiden van Servische deel van de Sandžak, terwijl het tweede grote delen van zowel Bosnië en Hercegovina als Servië en Kroatië omvat (Stanojčević & Popović 1995: 7-10). Overigens is het gegeven dat lands- en dialectgrenzen (en dus de grenzen tussen dialecten en officiële glottoniemen) niet samenvallen, niet uniek: dit geldt (o.m.) voor de gehele Servo-Kroatische ruimte (Bugarski 2009: 95-110). De vraag of men deze idiomen als onderdeel van de Montenegrijnse, de Servische of de Servo-Kroatische beschouwt, is dan ook in wezen afhankelijk van het politieke standpunt dat men inneemt; Het gaat om een politiek-indentitair gegeven, veeleer dan een formeel-taalkundige kwestie.

Hoe dan ook is de glottoniem ‘Montenegrijns’ van een betrekkelijk recente datum.⁹ Hoe de Montenegrijnen hun taal voor de 19^e eeuw noemden, is het voorwerp van controversen. Servischgezinden wijzen op de vele gevallen waarin de taal als ‘Servisch’ werd aangeduid (Jovičević & Aleksić 2004: 201-237), maar de voorstanders van een aparte Montenegrijnse taal (die we voor het gemak ‘montenegrinisten’ zullen noemen) stellen dat dit een loutere geloofsaanduiding was en dat als glottoniem ‘naški’ werd gebruikt (Čirgić 2009: 549). Hoe dan ook is de expliciete concipiëring en benadrukking van de andersheid van het Montenegrijns t.o.v. het Servisch vrij recent, vergeleken met de Kroatische situatie (Bugarski 2009: 71-72).

De evolutie van de standaardtaal en van de officiële glottoniem werd in grote mate bepaald door gebeurtenissen buiten Montenegro zelf, waarvan de eerste belangrijke de zgn. Weense afspraak (*bečki dogovor*) uit 1850 was, waarin zowel Kroatische als Servische filologen tot de eenheid van de taal van Serven en Kroaten werd ‘besloten’ en beide groepen de hervormingen van de Serf Vuk Stefanović Karadžić aannamen (Stojanović 2011: 41). Hoewel het hier niet om een officieel beleidsdocument ging, heeft dit een zeer grote invloed gehad: naast een aantal specifiekere bepalingen, legde het vast dat het štokavische, ijekavische dialect tot standaard zou dienen – al heeft men in Servië uiteindelijk nooit afstand willen doen van het

⁹ Hierbij moet even uitzondering gemaakt worden van een teruggevonden grondwetsproject ten tijde van de instelling van een Italiaanse satellietstaat in Montenegro aan het begin van de Tweede Wereldoorlog (zie 2010, 266, 270).

ekavisch (Magner 2001: 18-19). Het was het gevolg van een wens van zowel Serven als Kroaten om een moderne 'nationale' schrijftaal te ontwikkelen, weg van het complexe *slavenoserbski* dat toen bij de Serven gangbaar was, en van de chaos, ook inzake spelling, die er bij de Kroaten heerste (Magner 2001: 15-17).

Toen uit het nog brandende as van de Eerste Wereldoorlog het 'Eerste Joegoslavië' verrees, aanvankelijk als Koninkrijk van Serven, Kroaten en Slovenen en vervolgens als Koninkrijk Joegoslavië, werd de officiële glottoniem 'Servokroatosloveens' (srpsko-hrvatsko-slovenački) (Milosavljević 2006: 18), waarbij het ekavisch zich in een sociaal gefavoriseerde positie bevond (Bugarski 2009: 100). Ook in Montenegro begon het ekavisch gebruikt te worden, vooral in het onderwijs, hoewel het ijekavisch volgens de spelling van Belić uit 1923 toegelaten bleef (Čirgić 2011: 42).

Binnen het naoorlogse Joegoslavische taalmodel gold het Zuid-Slavisch, zoals dat in Montenegro traditioneel werd en wordt gesproken, als een ijekavische subvariant van de Servische ('oostelijke') variant van de ene, Servo-Kroatische taal. Meer specifiek sprak men van een tweede *književnojezički/standardnojezički izraz* (literaire/standaardtalige uitdrukking), naast de Bosnisch-Hercegovijnse. (Gröschel 2009, 280). De eenheid van het Servo-Kroatisch werd bevestigd met de Afspraak van Novi Sad (*Novosadski dogovor*) van 1954, waarin de gelijkwaardigheid van het ijekavisch met het ekavisch en van het latinica met het ćirilica werd vastgelegd (Milosavljević 2003: 455). De stelling dat Montenegro over een volwaardige variant van het Servo-Kroatisch, op gelijke voet met de Servische en Kroatische, beschikt, werd in Montenegro zelf voor het eerst geopperd op een symposium in januari 1968.¹⁰ Dat gebeurde kort na – en allicht onder invloed van – de Kroatische *Deklaracija o nazovu i položaju hrvatskoga književnoga jezika* (Verklaring over de naam en positie van de Kroatische standaardtaal) uit 1967. De Kroaten waren ook de eerste die (m.n. in 1974) een aparte glottoniem in hun grondwet opnamen, hoewel nog werd vermeld dat dit een synoniem was voor de gemeenschappelijke taal van Kroaten en Serven. (Stojanović 2011: 41-42)

De leidende montenegrinist van de oude generatie was Vojislav Nikčević (1935-2007), de auteur van de eerste grammatica en spelling van een aparte Montenegrijnse taal. De standaardisatie die hij schiep stond echter vrij ver van de reële taalpraktijk in Montenegro, zodat Gröschel (2009, 310-311) dit 'Neo-Montenegrijns' een 'fantoomtaal' noemt, gekenmerkt door een „eigenartige Vermischung universitär-linguistischer und (klein)regionalistischer Argumente“ (Goebel, gecit. in Gröschel 2009: 310). Het gaat dan om artificieel gestileerde dialecten, die als dusdanig geen reëel gebruik kennen. „Die vorgelegten Arbeiten zur Orthographie sind so reich an Inkonsequenzen und die Darstellung der Grammatik weist so zahlreiche begrifflich-terminologische Konfusionen auf, daß ein Neomontenegrinisch à la Nikčević weder lehrbar noch lernbar ist.“ (Gröschel 2009: 311)

Bij het uiteenvallen van het Tweede Joegoslavië ontstonden in het kielzog van de nieuwe staten een aantal nieuwe talen, of althans nieuwe glottoniemen en nieuwe standaardisaties van het Servo-Kroatisch. Zo werd ook de officiële taal in het Derde Joegoslavië herdoopt in

¹⁰ Enige jaren eerder waren er reeds stemmen in die richting opgegaan in Kroatië, i.h.b. door de auteur Katičić (Gröschel 2009: 280).

‘Servisch’, al is deze nieuwe standaardtaal op structureel vlak praktisch identiek met de oude Servo-Kroatische. (Piper 2004: 269-270) De Montenegrijnse taalseparatisten bleven achter actief, al was hun succes aanvankelijk gering. Bij de volkstelling van 2003 verklaarde slechts 22% het Montenegrijns als moedertaal te hebben, tegenover 63,5% het Servisch. 3,21% zei het Bosnjaks als moedertaal te hebben, 2,29% het Bosnisch en 0,45% het Kroatisch. (Laković 2003) Maar ondanks het gegeven dat slechts een minderheid zijn taal de naam Servo-Kroatisch gaf, ging het parlement in 2007 toch over tot het wijzigen van de (naam van de) officiële taal in Montenegrijns (Čirgić 2011: 45). Daarmee verwierp het ook een aantal andere suggesties, zoals Zuid-Slavisch (*južnoslovenski*), ‘Servisch of Montenegrijns’ (*‘srpski ili crnogorski’*; *‘srpski odnosno crnogorski’*), Servo-Montenegrijns (*srpskocrnogorski*) of Montenegrijno-Servisch (*crnogorskosrpski*) (Stojanović 2007, 32-33)

De voornaamste argumenten daartoe waren dat ieder volk of natie het recht heeft zijn taal naar zichzelf te vernoemen en, in een latere fase, dat de naam van de taal gepaard gaat met die van de staat (Stojanović 2011: 54). Tegelijkertijd is er niettemin ook een essentialistisch of etnisch element aanwezig in de argumentatie voor een eigen Montenegrijnse taal; anders zou Radulović (2011: 13) iemand als Matija Bećković niet als een Montenegrijnstalige auteur beschouwt, daar de man in Servië woont en geboren is, en een uitgesproken tegenstander van zowel het politieke als taalkundige Montenegrijnse separatisme is (Borojević 2007; Srpske Novine CG 2009a, 2009b, 2009c).

Opvallend is dat zelfs de groep radicalere montenegrinisten ervoor heeft gekozen om enkel rekening te houden elementen die (ook) voorkomen in het Oost-Hercegovijnse dialect, de basis van de Servo-Kroatische standaardtaal en de standaardtalen die deze hebben opgevolgt, zoals bv. de ijekavische jotering (bv. *đed, ćerati* i.p.v. *djed, tjerati* (grootvader, drijven)), en niet met uitzonderlijke elementen van het afwijkende Zets-Sandžakse dialect (bv. het systeem met slechts twee accenten of het beperktere aantal naamvallen) (Stojanović 2011: 55). Dit wijst er mogelijk op dat zelfs deze groep beseft dat een al te drastische afwijking van de bestaande (of voorheen bestaande) norm de aanvaarding van de nieuwe standaardisatie door brede lagen van de bevolking in gevaar zou brengen.

De uiteindelijke nieuwe standaardtaal, waarvan de eerste officiële spelling en grammatica in 2010 verscheen (Radulović 2009, 13-14), valt te lezen als een compromis tussen radicalere en gematigdere opvattingen over hoe de Montenegrijnse standaardtaal er moet uitzien. Er werden inderdaad een aantal ‘typisch Montenegrijnse’ elementen, of beter: elementen die vormen die *onder meer* in Montenegro voorkomen maar niet in de oude Servo-Kroatische standaardtaal waren opgenomen en voor niet-Montenegrijnse sprekers van het Servo-Kroatisch als gemarkeerd overkomen, opgenomen. De meest in het oog springende daarvan zijn:

- de ‘lange’ verbuiging van adjectieven en voornaamwoorden, bv. *lijepijeh* (‘mooi’ in de genitief in de meervoud) i.p.v. de oude Servo-Kroatische standaardvorm *lijepih*
- de reeds eerder vermelde ijekavische jotering, en
- twee nieuwe grafemen die het effect van deze ijekavische jotering op de [s] en de [z] weergeven: <ś> (latinica) en <ć> (ćirilica) voor de gejoteerde [s], en <ž> en <ž> voor de gejoteerde [z].

Maar deze vernieuwingen zijn niet bindend. Er werd immers geopteerd voor een systeem van dubletten, waarbij men bv. in plaats van het nieuwe *šesti* (zitten) ook nog steeds *sjesti* mag gebruiken. Een bijkomend teken van het compromisgehalte van de uiteindelijke standaardisatie is het gegeven dat één van de door de radicalere fractie voorgestelde grafemenparen, <3> (latinica) en <s> (ćirilica) voor [dz], er uiteindelijk niet in werd opgenomen. De ekavische varianten maken uiteraard geen deel meer uit van de standaardtaal.

De volkstelling van 2011 suggereert dat de aanvaarding van de nieuwe glottoniem ondanks de controversie vordert. De zelfverklaarde Servischtaligen zijn met 42,9% nog steeds de grootste groep, maar zijn wel sterk gekrompen. Daarentegen is het aantal zelfverklaarde Montenegrijnstaligen sterk gestegen, tot 37%. Verder zijn ook de Bosnischtalige en Albaneestalige minderheid met elk 5,3% en diegenen die hun taal nog steeds Servo-Kroatisch noemen met 2% numeriek nog vermeldenswaardig. Andere glottoniemen voor het Servo-Kroatisch kunnen op minder bijval rekenen: 0,59% voor het Bosnjaks, 0,45% voor het Kroatisch, 0,1% voor het Servo-Montenegrijns, 0,06% voor het Montenegrijns-Servisich, 0,04% voor het Kroato-Servisich. Vermoedelijk kan ook de meerderheid van de sprekers van het ‘maternji’ (moedertaal) (0,54%) en van de ‘regionale talen’ (0,07%) tot de Servo-Kroachtaligen worden gerekend. Opvallend is daarbij niet enkel de sterke groei van het aantal zelfverklaarde sprekers van het Montenegrijns en de scherpe daling van het aantal zelfverklaarde sprekers van het Servisch, maar ook dat de glottoniem Bosnisch het duidelijk lijkt te halen op de glottoniem ‘Bosnjaks’.

Het spreekt vanzelf dat deze evolutie op tegenkanting kan en kon rekenen van politici, filologen en activisten die als Servischgezind kunnen worden omschreven. Sowieso stelt de radicalere variant van het Servische nationalisme dat alle sprekers van het štokavisch, ongeacht hun zelf-identificatie, Serven zijn (Nikčević 2008: 26), en in het Montenegrijns geval is er daarenboven ook een heel sterke historische zelf-identificatie als Serven (Troch 2007). Maar ook de vakgroep Montenegrijns Taal en Zuid-Slavische Letterkunde van de Universiteit Montenegro, nochtans een rijksinstelling, hanteert de nieuwe standaardisatie niet (Čirgić 2010: 7). Zoals Cattaruzza (2010 : 73) stelt, is de nieuwe glottoniem en de nieuwe standaardisatie een debat dat zeer sterk de gemoederen van de bevolking kan beroeren: “La diffusion de cette querelle à travers les médias (presse, radio, télévision) oblige les Monténégrins à se positionner avec des considérations qui sont, en fin de compte, moins linguistiques qu’identitaires et politiques.”.

2.3. In de marge van de taalstrijd: de schriftstrijd

In de terminologie van Berlanda kunnen we de schriftsituatie in Montenegro omschrijven als additieve digrafie – of, indien we voor een mengvorm kiezen en rekening houden met de definities van Bunčić, additieve tweeschriftigheid. Historisch gesproken werd het Servo-Kroatisch in Montenegro immers steeds in het cyrillische schrift neergeschreven (Bunčić 2011: 167; Stojanović 2011: 69), althans wat de hoofdmoot van het huidige Montenegrijns grondgebied en de meerderheid van de bevolking betreft. De Baai van Kotor, die lange tijd

naar Italië en het Habsburgse Rijk heeft gegraviteerd, kan gelden als een historische uitzondering, waar literatuur in oudere tijden steeds in het Latijns schrift werd geschreven (Stojanović 2011, 84), net als de Slavische moslims in de Sandžak, die in het verleden, naast het cyrillisch, ook het ondertussen in onbruik geraakte *arabica* hanteerden.¹¹ In het verleden had men van overheidswege echter reeds getracht het ćirilica door het latinica te vervangen. In beide gevallen ging het om verordeningen van een bezettende (of als dusdanig beschouwde) macht: tijdens de Eerste Wereldoorlog, meer bepaald vanaf 1916, door het Oostenrijks-Hongaarse bewind (Gröschel 2009: 189; Matović 2012; Stojanović 2011: 77-78, Stojanović & Bojović 2006: 156) en tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Italianen (Stojanović 2011: 167). Reeds bij het eerste verbod kreeg het cyrillisch de status van (Servisch) nationaal symbool toegekend, waarvan de verklaring van een aantal protesterende Montenegrijnse leerkrachten getuigt: “Ћирилица је српска историја – артерија, аорта српског национализма, а ми смо спремни да будемо српски учитељи и нећемо да будемо анационални. (Matović 2012).”¹²

Tot de vorming van het ‘Eerste Joegoslavië’ waren zowel Kroatië als Servië de facto eenschriftig (resp. Latijns en cyrillisch), ondanks het gegeven dat het schrift van ‘de ander’ reeds eerder op school werd aangeleerd (Gröschel 2009: 165). Met de Verklaring van Korfoe, dat de basis legde van de nieuwe Joegoslavische staat, werd evenwel besloten dat beide schriften overal zouden mochten worden gebruikt (Trumbić 1917). In de praktijk gebruikte de administratie over het hele land echter het cyrillisch alfabet, al bleven Kroaten, moslims en joden vasthouden aan het Latijns alfabet en ontstond er zo een situatie waarin men het gewoon werd elkaars alfabet te lezen (Bunčić 2011: 122). Volgens Bunčić (2011: 122) ontstond zo in Bosnië, Servië en Montenegro een tendens naar bigrafie, en in Kroatië naar digrafie (gezien de status van het cyrillisch als schrift van de administratie). Met de vorming van het Tweede Joegoslavië werden inspanningen gedaan om beide schriften daadwerkelijk over het hele land op gelijke voet te brengen (Bunčić 2011: 123). Met het akkoord van Novi Sad uit 1954 werd ook definitief vastgelegd dat beide schriften op het leerplan zouden staan (Andrić et al., 1954). Zo deed ook het Latijns alfabet uiteindelijk in heel Montenegro zijn intrede. Ook het gegeven dat het Joegoslavische leger uitsluitend het Latijnse schrift hanteerde (in combinatie met de ekavische uitspraak) (Dimitrijević 2001: 263), zou aanzienlijk hebben bijgedragen. Bunčić (2011: 124) noemt dit zelfs de „main catalyst“ – aan de verdere verspreiding van dit schrift. Bunčić (2011: 124) omschrijft het uiteindelijke resultaat als schriftpluricentriciteit, bestaande uit een Latijnse eenschriftigheid in Kroatië en de moslimgebieden en een Latijns-cyrilische bigrafie in de traditioneel orthodox-christelijke gebieden.

Ook vandaag nog stelt artikel 13 dat het cyrillisch en het Latijns schrift gelijkberechtigd zijn (Grondwet Montenegro 2007: 3), in tegenstelling tot bv. de huidige Servische grondwet, die

¹¹ Het arabica raakte ten laatste in de 15^e eeuw in gebruik, terwijl de laatste publicatie uit 1942 zou dateren (Abdurrahman Nametak, 1981. *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*. Sarajevo: Svjetlost, geciteerd in Bunčić 2011, 128).

¹² “Het cyrillisch is de Servische geschiedenis – de slagader, de aorta van het Servische nationalisme, en wij zijn bereid Servische leerkrachten te zijn en zullen geen vaderlandslozen wezen.” Het is moeilijk bij deze historie niet de denken aan de 27 leerkrachten uit Nikšić die in 2004 ontslagen werden nadat zij gestaakt hadden uit protest tegen de omdoping van het vak ‘Servisch’ in ‘Moedertaal’ (Cattaruzza 2010: 72-73).

enkel het cyrillische als officieel instelt (maar niettemin voorziet dat andere schriften en talen kunnen worden gebruikt, zoals bepaald door de wet) (Grondwet Servië 2006: 2). De Kroatische grondwet bevat een soortgelijke bepaling, maar dan met het Latijnse schrift in de plaats van het cyrillische (Grondwet Kroatië 1990: 6). Ook in de praktijk heerst in Kroatië tegenwoordig monografie (Magner 2001: 21). De Bosnisch-Hercegovijnse grondwet omvat dan weer geen bepalingen m.b.t. het schrift (Grondwet Bosnië en Hercegovina 1995).

Niettemin menen velen dat het gebruik van het cyrillisch stelselmatig is afgenomen ten voordele van het Latijnse schrift. (Gröschel 2009: 309) Volgens Stojanović begon het latinica het cyrillische schrift pas echt te bedreigen vanaf de jaren zestig (Stojanović en Bojović 2006: 157). Zo noemt ze (Stojanović 2011: 7) de huidige periode de zwaarste periode „устроији по вјековно наслеђе српског језика и ћирилице у Црној Гори“¹³ (hetgeen ook duidt op het verband dat er gelegd wordt tussen de Servische taal en het cyrillisch schrift). Een gelijkaardige bekommernis leeft bij de Servisch-Orthodoxe Kerk (Đ 2013; Prelević 2010). Symbolisch kan hierbij als voorbeeld worden genoemd dat het dagblad Pobjeda, de oudste krant van het land en nog steeds met de Montenegrijnse regering als meerderheidsaandeelhouder (Portal Analitika 2013), in 2010 de overstap maakte van het cyrillisch naar het Latijns schrift, naar verluidt omdat uit onderzoek bleek dat een meerderheid, en dan vooral jongeren, het latinica boven het ćirilica verkoos en om toegankelijker te zijn voor niet-moedertaalsprekers. Ook technische redenen werden aangevoerd (Kusovac 2013). Van de drie dagbladen die het land rijk is, wordt enkel nog Dan in het cyrillisch gedrukt, al is ook diens website in het latinica (Dan 2013).¹⁴ Het hoeft dan ook niet te verbazen dat het land een aantal verenigingen telt die zich bezighouden met de bescherming van de Servische taal en het cyrillisch schrift (begrippen die door hen doorgaans in dezelfde adem lijken te worden genoemd), zoals de *Društvo za zaštitu srpskog jezika i ćirilice* en *Aktiva za srpski jezik i književnost* (Stojanović & Bojović 2006: 11).

De pro-Servische oppositiepartijen stellen dan ook dat de staat de grondwettelijke gelijkheid van beide schriften negeert (Đurić 2011). Mogelijk zal uit de gegevens van het veldonderzoek, waarvan de resultaten in het volgende hoofdstuk zullen worden weergegeven, blijken of dit klopt of niet.

¹³ “in de geschiedenis van de eeuwenoude erfenis van de Servische taal en het cyrillisch in Montenegro”

¹⁴ Hierbij is een band met het politieke en maatschappelijke profiel van de desbetreffende kranten waarschijnlijk. Pobjeda meet zich een progressief-Europees profiel aan en zit sterk op de regeringslijn. Het eveneens in het latinica verschijnende Vijesti heeft tevens een vooruitstrevend en Europeesgezind profiel, maar wordt geschreven in een toegankelijker stijl en is gekant tegen de zetelende regering. Het in het cyrillisch verschijnende Dan, ten slotte, is pro-Servisch en heeft een eerder conservatief profiel, zeker waar het ethische kwesties betreft. Verder is het allicht ook vermeldenswaardig dat Bunčić (2011, 171) voor Servië opmerkt dat conservatieve ‘broadsheet’-kranten in het cyrillisch zullen zijn geschreven, en tabloids in het Latijns schrift – hetgeen zowel een politieke dimensie lijkt te hebben als verband lijkt te houden met het onderscheid tussen hoge en lage cultuur (zie ook hoofdstuk 4.3).

3. Resultaten van het veldonderzoek per gemeente

Zoals aangekondigd, zal nu worden overgegaan tot een behandeling van de resultaten van het veldonderzoek. Deze zullen weergegeven worden per gemeente, daar het ook de bedoeling is na te gaan welke geografische factoren een rol (kunnen) spelen in de schriftkeuze (zie 4.1). Hierbij wordt geografie dan wel niet louter opgevat als de zuivere weergave van de ligging van een bepaalde plek op een bepaalde breedte- en lengtegraad, maar ook als een element in de bepaling van het sociale systeem van een bepaalde locatie. In het bijzonder zal worden gekeken naar de religieuze en etnische samenstelling van de behandelde plaatsen, tenminste zoals zij weergegeven zijn in de laatste volkstelling (MONSTAT 2011a, 2011b). Tevens zal de taalvoorkeur van de bewoners van de gemeente worden weergegeven.¹⁵ Uiteraard vallen er terechte bedenkingen te maken bij de representativiteit van talen-, nationaliteiten- en godsdienststellingen, maar niettemin kan dit een algemene indruk geven van de situatie ter plekke. Waar er gewag gemaakt wordt van Serven, Montenegrijnen, Bosnjakken, enz... dient de lezer er zich dus steeds het adjectief ‘zelfverklaarde’ bij in te beelden.

Het onderzoek werd uitgevoerd van 31 januari t.e.m. 11 februari 2013. Helaas is het niet mogelijk om op dit korte tijdsbestek het geheel van Montenegro, al is het nog zo'n klein land, volledig in kaart te brengen – temeer daar sneeuwval het verkeer tussen Cetinje, dat als uitvalsbasis diende, en de rest van het land, en dan zeker het bergachtige noorden, op gegeven ogenblikken ernstig heeft bemoeilijkt. Er is voor geopteerd om zich te concentreren op de belangrijkste stadskernen van het land – uiteraard zijn die minder representatief voor de relatief grote en commerciële stad Podgorica dan voor het veel kleinere Plužine. De demografische gegevens, overgenomen uit recentste volkstelling, beslaan echter het geheel van de gemeente (*opština*), waarvan deze stadskernen het centrum vormen. In die zin zal er onvermijdelijk steeds een zekere discrepantie heersen tussen de etnische, religieuze en taalkundige samenstelling van de beschreven stadskern en de gegevens uit de volkstelling.

Uiteindelijk is het slechts gelukt om 10 van de 21 huidige Montenegrijnse gemeenten aan te doen. Een onderzoek van de andere gemeenten zal dus voor een eventueel vervolgonderzoek zijn. In het bijzonder ontbreken gegevens van enkele gemeenten uit de Sandžak, met name Pljevlja en Andrijevića (beide met een Servische meerderheid), Rožaje en Plav (beide met een Bosnjakse meerderheid), de kustgemeenten Kotor (waar Montenegrijnen met bijna de helft van de bevolking de grootste groep vormen), Ulcinj (Albanese meerderheid), Tivat (waar de Montenegrijnen het als grootste minderheid nipt van de Serven halen), de centrale gemeente Danilovgrad (Montenegrijnse meerderheid), de tussen het centrale landsdeel en de Sandžak geleden berggemeenten Kolašin en Žabljak (beide met een Montenegrijnse meerderheid) en het nabije Šavnik (met eveneens een Montenegrijnse meerderheid).

De gemeenten zullen hier in alfabetische volgorde worden gepresenteerd. Andere indelingen waren uiteraard ook denkbaar, i.h.b. op basis van geografische ligging. De vanzelfsprekendste

¹⁵ Om redenen van beknoptheid zal de opsomming zich overal beperken tot die etnische groepen waartoe (bij afronding) minstens 5% van de bevolking verklaart zich te rekenen, en tot de talen die minstens (opnieuw bij afronding) 5% van de bevolking verklaart als moedertaal (*maternji jezik*) te hebben.

lijkt in dat geval een onderscheid tussen de kust (Bar, Budva, Herceg Novi), het centrum (Cetinje, Nikšić en Podgorica) en het noorden (Berane, Bijelo Polje, Mojkovac en Plužine) te zijn. Dit onderscheid wordt ook in de plaatselijke media aangebracht. In hoofdstuk 4.1 zal o.m. nagegaan worden in hoeverre dit onderscheid zich laat voelen op het niveau van de schriftkeuze. Hier werd er echter voor een alfabetische ordening geopteerd, ervan uitgaande dat dit het opzoekingsgemak zou vergroten.

Bovenstaande kaart kan de lezer die niet vertrouwd is met de geografie van Montenegro helpen zich te oriënteren. De tijdens het veldonderzoek aangedane gemeenten werden in het donkerblauw aangebracht. (Golubovci en Tuzi zijn, als deelgemeenten van Podgorica, tevens in het donkerblauw aangeduid, al werden ze niet opgenomen in het onderzoek). Het gaat een eigen bewerking op basis van Varajčić (2012).

Dit hoofdstuk zal vooral een kwantitatieve focus hebben. Eenvoudig gesteld zal er worden nagegaan hoeveel opschriften er in het Servo-Kroatisch in het Latijnse schrift werden agetroffen, hoeveel in het Servo-Kroatisch in het cyrillische schrift, hoeveel er in het Servo-Kroatisch en in beide schriften tegelijkertijd, en hoeveel er in een vreemde taal werden opgesteld. Het aantal opschriften in de publieke ruimte is echter schier eindeloos, en omvat een hele diversiteit aan tekstsoorten, gaande van de namen van winkels en instellingen (die min of meer permanent of toch voor een langere periode zijn aangebracht) tot als veel vergankelijker opgevatte zaken, zoals een zoekertje dat aan een straatpaal wordt geplakt. Daarenboven laten sommige soorten opschriften zich niet gemakkelijk kwantificeren: zo is het niet steeds duidelijk waar het ene graffiti-opschrift eindigt en het andere begint. Maar ook bij het tellen van de opschriften van handelszaken, hetgeen door zijn in vergelijking met graffiti formelere karakter misschien op het eerste zicht eenvoudiger lijkt, kunnen zich problemen stellen: zo lijken sommige opschriften verspreid te zijn over verschillende dragers. Zoals Spolsky (2009, 32) opmerkt, is de onderzoeker van het taallandschap tijdens zijn onderzoek vaak verplicht *ad hoc* beslissingen te treffen. Omwille van al deze redenen dienen dergelijke kwantitatieve gegevens ook vooral als indicatief te worden opgevat.

Ook wat de categorisering van de aangetroffen opschriften betreft, hangt veel af van de individuele en vaak geïmproviseerde klasseringswijze van de onderzoeker in kwestie. Spolsky en Cooper (1991, *The Languages of Jerusalem*. Oxford: Clarendon, gecit. in Spolsky 2009, 34), wier werk echter pas na het veldonderzoek werd doorgenomen, onderscheiden de volgende acht categorieën: straatnaamborden, reclame, waarschuwingen en verboden, namen van gebouwen, informatieve opschriften (richtingaanwijzers, openingsuren,...), herdenkingsplaten, objecten (postbussen,...) en graffiti. Zelf ben ik tot de volgende spontane klassering gekomen: straatnaamborden, namen van handelszaken, winkelberichten (d.i. berichten aan de deuren of ramen van winkels gekleefd met bv. de openingsuren), openbare borden, namen van openbare gebouwen, wegwijzers, historische monumenten en plakaten, (professionele) reclame, plakreclame en overlijdensberichten. Het spreekt vanzelf dat deze categorieën niet overal werden aangetroffen; waar een categorie niet werd aangetroffen, zal er ook geen vermelding van worden gemaakt in het overzicht. Deze overlijdensberichten (*umrllice/умрлице* of *smrtnice/смтнице*) worden gewoonlijk opgehangen aan bomen of palen.

Naast de indeling volgens type opschrift, dient zich nog een tweede, parallelle indeling voor, namelijk volgens taal en schrift. Hierbij werden de volgende categorieën opgenomen: Servo-Kroatisch in het Latijns schrift, Servo-Kroatisch in het cyrillisch schrift, Servo-Kroatisch en tweeschriftig, anderstalig en meertalig. In het geval van de twee laatste categorieën werd er ook genoteerd welke die vreemde talen in kwestie waren. Ieder behandeld opschrift werd dus tweemaal geklasseerd: één keer volgens tekstsoort, d.i. volgens type opschrift, en één keer volgens de gebruikte taal en schrift.

Ten slotte werd ook gekeken naar de mate waarin de nieuwe Montenegrijnse standaardspelling werd gebruikt. Uiteraard is zulks enkel mogelijk in die gevallen waar deze zichtbaar afwijkt van de Servische of oude Servo-Kroatische standaardspelling.

3.1. Voorafgaandelijke opmerkingen

Men merke overigens op dat bij de kwantitatieve analyse geen rekening gehouden werd met een aantal tekstsoorten die steeds in een vast schrift zijn opgesteld, m.n. openbare verkeerswegwijzers (voor zover zij de weg aanwijzen naar andere steden of gemeenten), nummerplaten van auto's en borden van taxi's typisch boven hun dak voeren. Op deze kwestie zal kort worden ingegaan in hoofdstuk 4.3.

Wanneer in de onderstaande overzichten gewag wordt gemaakt van het gegeven dat een bepaald aantal opschriften in het Latijns dan wel het cyrillisch schrift was opgesteld, zonder kwalificatie van de taal, dan dient te worden aangenomen dat het gaat om Servo-Kroatischtalige opschriften.

Ten slotte dient te worden opgemerkt dat dit niet het eerste onderzoek naar het schriftlandschap in Montenegro is. Meer bepaald dient te worden gewezen op het onderzoek, uitgevoerd door de studenten Servische Taal en en Zuid-Slavische Letterkunde van de Universiteit Montenegro o.l.v. prof. Jelica Stojanović. De gegevens die deze studie hebben opgeleverd zullen in 3.13 worden besproken.

3.2. Bar

Ligging: Zuidelijke kust, hetgeen voor bijbehorend toerisme zorgt.

Inwoneraantal: 42 048, waaronder 46,5% Montenegrijnen, 25,3% Serven, 7,7% Moslims, 5,9% Albanezen, 5,1% Bosnjakken en 5% personen die zich hierover niet wensen uit te spreken

Talenverdeling: 43,3% Montenegrijns, 38,8% Servisch, 6,5% Albanees

Religieuze samenstelling: 58,2% christelijk-orthodox, 30,1% moslim, 7,2% katholiek

Tijdens het veldonderzoek in deze moderne kuststad (de oude stad bevindt zich wat afgezonderd van het moderne Bar) begon vanaf het busstation, gelegen op de Bulevar 24. novembra, die gevolgd werd tot aan het kruispunt met de Ulica makedonska en de Ulica Vladimira Rolovića, waarna de Ulica Vladimira Rolovića werd gevolgd tot aan de Trg Jovana Vladimira¹⁶, die in zijn geheel werd onderzocht. Ten slotte werd ook de Ulica Jovana Tomaševića gevolgd tot aan het kruispunt met de Novi Bulevar. Vanaf de helft van het afgelegde deel van de Bulevar 24. novembra bevindt men zich in een modern commercieel deel, met veel verschillende soorten winkels. Het eerste deel van de Bulevar 24. novembra is

¹⁶ Dit plein zal mogelijk tegen de tijd dat dit wordt gelezen, (deels of in zijn geheel) zijn herdoopt in Trg braće Gojačanin.

dunner bebouwd en bestaat vooral uit kleinere bedrijfjes, garages, enz... Dit leverde de volgende gegevens op:

- Namen van handelszaken: 45 in het Latijns schrift, 4 in het cyrillisch schrift, 5 keer in beide schriften, 19 keer anderstalig (17 keer Engelstalig en 2 keer Italiaanstalig), 2 meertalig (1 met zowel Servo-Kroatisch in het Latijns schrift en het Engels, en 1 waarbij dit nog door het Russisch werd aangevuld)
- Winkelmededelingen: 128 in het Latijns schrift, 1 in het cyrillisch schrift, 1 keer anderstalig (Engelstalig¹⁷)
- Openbare borden: 8 in het Latijns schrift
- Straatnaamborden: 9 in het Latijns schrift
- Monumenten en historische plakaten: 2 in het Latijns schrift
- Reclame: 76 in het Latijns schrift, 8 in het cyrillisch schrift, 6 anderstalig (Engelstalig)
- Plakreclame: 255 in het Latijns schrift, 26 in het cyrillisch schrift, 1 keer tweeschriftig, 9 anderstalig (7 in het Russisch, 2 in het Engels), 2 keer meertalig (1 keer Servo-Kroatisch in het Latijns schrift gecombineerd met het Engels, 1 keer Servo-Kroatisch in het Latijns schrift gecombineerd met het Engels en het Russisch)
- Graffiti: 6 keer in het Latijns schrift, 14 keer in het cyrillisch schrift, 1 keer anderstalig (Engelstalig)
- Overlijdensberichten: 3 in het Latijns schrift, 14 in het cyrillisch schrift
- Overige: 6 in het Latijns schrift¹⁸

In totaal werden er dus 538 opschriften die in het Servo-Kroatisch en het Latijns schrift waren opgesteld, 67 in het cyrillisch, 6 tweeschriftige, 4 meertalige en 40 anderstalige aangetroffen. Van de 93,9% die Servo-Kroatisch bevat, is 88,1% exclusief in het Latijns schrift opgesteld en 10,9% exclusief in het cyrillisch schrift, terwijl 1% tweeschriftig is. Indien er geen rekening wordt gehouden met de overlijdensberichten, is de verhouding 90,1% Latijnsschriftige opschriften tegenover 8,9% cyrillischschriftige en 1% tweeschriftige.

3.3. Berane

Ligging: Sandžak

Inwoneraantal: 33 970, waaronder 43% Serven, 26% Montenegrijnen, 17,7% Bosnjakken en 5,8% Moslims

Talen: 54,8% Servisch, 28,8% Montenegrijns en 6,5% Bosnisch

Religieuze samenstelling: 68,6% christelijk-orthodox, 28% moslim

¹⁷ Het betreft hier een 'no smoking'-plakkaatje aan de voordeur van een winkel.

¹⁸ Het gaat hier om door privé-instanties aangebrachte borden, die aantonen dat er zich ginds een privé-parking bevindt.

Tijdens het veldonderzoek werd vooral de omgeving rond het busstation en de markt aan de Lim onderzocht. Dit leverde de volgende gegevens op:

- Openbare instellingen: 1 in het Latijns schrift, 2 in het cyrillisch schrift
- Monumenten en historische plakaten: 4 in het cyrillisch schrift
- Namen van handelszaken: 53 in het Latijns schrift, 19 in het cyrillisch schrift, 4 anderstalig (3 Engelstalig en 1 Italiaanstalig)
- Winkelmededelingen: 10 in het Latijns schrift, 1 in het cyrillisch schrift
- Reclame: 5 in het Latijns schrift
- Plakreclame: 6 in het Latijns schrift
- Overlijdensberichten: 8 in het Latijns schrift (op één na allen met islamitische symbolen; de andere met een Rode Ster, van een persoon wiens naam geen moslimachtergrond suggereert), 15 in het cyrillisch (allen orthodoxen)

Volgens het onderzoek, in 2011 uitgevoerd door studenten Servische taal- en letterkunde aan de Universiteit van Montenegro, bleek dat bijna 80% van de opschriften in het latinica waren opgesteld (Stojanović 2011: 89). De gegevens van het veldonderzoek benaderen deze bevinding. In totaal werden er 143 opschriften die in het Latijns schrift waren opgesteld, 47 in het cyrillisch en 4 anderstalige aangetroffen. Van de 97,9% die Servo-Kroatisch bevat, is 75,2% exclusief in het Latijns schrift opgesteld en 24,7% in het cyrillisch schrift. Indien er geen rekening wordt gehouden met de overlijdensberichten, is de verhouding 80,8% tegenover 19,2%.

3.4. Bijelo Polje

Ligging: Sandžak, nabij de Servische grens

Inwoneraantal: 46 051, waaronder 36% Serven, 27,3% Bosnjakken, 19,1% Montenegrijnen en 13% Moslims

Talen: 45% Servisch, 36,9% Montenegrijns en 12,5% Bosnisch

Religieuze samenstelling: 53,6% christelijk-orthodox, 42,3% moslim

Tijdens het veldonderzoek te Bijelo Polje werden de volgende straten aangedaan: de E763 vanaf het treinstation (dat zich strikt genomen in de deelgemeente Nedakusi (2 212 inwoners) bevindt) tot aan het kruispunt met de Ulica tršova, vervolgens de Ulica tršova die overgaat in de Ulica Voja Lješnjaka, tot aan het kruispunt met de Ulica Živka Žižića. Die werd dan weer gevolgd tot aan de Ulica slobode, die op haar beurt werd gevolgd tot aan het kruispunt met de Ulica Muniba Kučevića, waarna werd afgedaald tot de Ulica tršova, die werd gevolgd van de rivier de Lim tot de plek waar deze eerst werd verlaten. Vervolgens werd het stadspark (*Gradski park*) en de zijstraten de Ulica Lenke Jurišević, de Ulica Tomaša Žižića, de Ulica 3 januara en het onmiddellijk aan het park grenzende deel van de Ulica Muniba Kučevića

onderzocht. Ten slotte werd het resterende deel van de Ulica Živka Žižića aangedaan tot aan het busstation, met daartussen nog een klein gedeelte van de E763 en de Ulica Lješnička. Waar zich in het eerste deel van de E763 voornamelijk kleine bedrijfjes (garages, e.d.) en een supermarkt bevinden, bestaat het grootste deel van het onderzochte gebied uit het moderne, commerciële stadscentrum, met kleine winkels en horeca-etablisementen, in het bijzonder de Ulica slobode, de voornaamste winkelwandelstraat van Bijelo Polje.

Het veldonderzoek te Bijelo Polje leverde de volgende resultaten op:

- Openbare gebouwen: 7 in het Latijns schrift, 2 in het cyrillisch schrift, 2 tweeschriftig
- Wegwijzers: 12 in het Latijns schrift, 3 meertalig (Servo-Kroatisch in het Latijns schrift gecombineerd met Engels)
- Openbare borden: 1 in het Latijns schrift, 1 in het cyrillisch schrift
- Monumenten en historische gedenkplaten: 2 in het Latijns schrift, 9 in het cyrillisch schrift
- Handelszaken: 117 in het Latijns schrift, 26 in het cyrillisch schrift, 11 anderstalig (9 Engelstalig, 2 Duitstalig)
- Winkelmededelingen: 60 in het Latijns schrift, 4 in het cyrillisch schrift
- Reclameborden: 40 in het Latijns schrift, 16 meertalig (Servo-Kroatisch in het Latijns schrift met Engels)
- Plakreclame: 37 in het Latijns schrift, 7 in het cyrillisch schrift
- Graffiti-opschriften: 16 in het Latijns schrift, 5 in het cyrillisch schrift
- Overlijdensberichten: 18 in het Latijns schrift (op één na allen moslims), 29 in het cyrillisch (allen orthodoxe christenen)
- Varia: 1 in het Latijns schrift¹⁹

In totaal werden er dus 317 Latijnse opschriften, 82 in het cyrillisch, 2 tweeschriftige, 19 meertalige en 11 anderstalige aangetroffen. Wanneer men enkel rekening houdt met de 97,4% die Servo-Kroatisch bevatten, dan merken we dat 79,5% exclusief in het Latijns schrift werd opgesteld en 19,5% exclusief in het cyrillisch schrift. Zonder de overlijdensberichten geraakt men aan een verhouding 84,7% tegenover 14,2%.

3.5. Budva

Ligging: Adriatische Kust. *Inwoneraantal:* 19 218, waaronder 48,2% Montenegrijnen, 37,7% Serven en 6% die zijn etniciteit niet wenste mede te delen. Verder wonen er in de stad een groot aantal Russische *expats*, die over eigen onderwijsinstellingen en media beschikken.

Inwoneraantal: 19 218, waaronder 48,2% Montenegrijnen, 37,7% Serven en 6% personen die zich hierover niet wensten uit te spreken

Talen: 51,9% Servisch en 34,8% Montenegrijns

¹⁹ Het betreft hier de mededeling, opgehangen aan een privé-woning, dat men moet oppassen voor de hond (“*Čuvaj se psa!*”).

Religieuze samenstelling: 88,2% christelijk-orthodox

Van alle Montenegrijnse steden kent Budva allicht de sterkst ontwikkelde toeristische sector, vooral georiënteerd op het strandtoerisme en de oude stad. Tijdens ons veldonderzoek werd de oude stad evenwel links gelaten, en hebben wij ons geconcentreerd op een lange, moderne, commerciële straten in de onmiddellijke omgeving, met name de Mediteranska ulica, en de aanpalende Ulica 22 novembra . Dit leverde de volgende gegevens op:

- Namen van handelszaken: 35 in het Latijns schrift, 1 in het cyrillisch schrift, 8 waarbij het Servo-Kroatisch in het Latijns schrift gecombineerd wordt met een andere taal (in 4 gevallen het Russisch, en 4 andere het Engels) en 29 anderstalige (18 in het Engels, 4 in het Russisch en 7 in zowel het Russisch als het Engels)
- Openbare borden: 24 in het Latijns schrift, 3 meertalig (éénmaal Servo-Kroatisch in het Latijns schrift, gecombineerd met Engels, tweemaal gecombineerd met het Russisch)
- Openbare gebouwen: 1 in het Latijns schrift
- Reclamepanelen: 44 in het Latijns schrift, 2 in het cyrillisch, 23 waarbij het Servo-Kroatisch wordt gecombineerd met een of meer andere talen (15 keer het Russisch, 2 keer het Engels en 6 maal zowel het Russisch als het Engels), 22 anderstalige (10 in het Engels, 10 in het Russisch, 1 in het Italiaans, 1 zestalig Servo-Kroatisch-Engels-Duits-Russisch-Italiaans-Albanees²⁰)
- Plakreclame: 2 in het Latijns schrift
- Doodsberichten: 1 in het Latijns schrift, 12 in het cyrillisch schrift
- Graffiti: 4 in het cyrillisch

Van de 205 aangetroffen opschriften, bevat maar liefst 25,1% geen Servo-Kroatisch. Ongetwijfeld is dit te wijten aan de sterk ontwikkelde toeristische industrie. Van de 152 aangetroffen opschriften die wel Servo-Kroatisch bevatten, zijn er maar liefst 87,5% die gebruik maken van het Latijns schrift en slechts 12,5% die het cyrillisch hanteren. Indien we geen rekening houden met de overlijdensberichten, dan hebben we zelfs te maken met een verhouding van 95% tegenover 5%.

²⁰ Het gaat hier om een geval dat zo bijzonder is, dat het misschien wel vermeldenswaardig is. Het bord bestaat uit de naam van het hotel en de mededeling – in het Servo-Kroatisch – dat ontbijt inbegrepen is in de overnachting, en een aantal staatsvlaggen, met daarbij het woord ‘Kamers’ in de daarmee geassocieerde taal: naast de Britse ‘Rooms’ in het Engels, naast de Duitse ‘Zimmer’, naast de Italiaanse ‘Camere’ en naast de Albanese ‘Dhoma’. Naast de Russische vlag valt er echter ‘Komnate’ te lezen. Niet alleen lijkt het er dus op dat de opsteller van dit opschrift de Servo-Kroatische grammaticale regels heeft toegepast op een Russisch woord (hij lijkt er immers van uit te zijn gegaan dat het meervoud van vrouwelijke woorden die eindigen op –a in het Russisch eveneens de uitgang –e aannemen, terwijl dit in werkelijkheid –ы is), maar eveneens de orthografische gewoonte van het Servo-Kroatisch erop te hebben geprojecteerd, d.i. aangenomen dat men ook in deze taal een vrije keuze tussen Latijns en cyrillisch schrift heeft.

3.6. Cetinje

Ligging: Centraal-Montenegro. Het gaat om de kern van het oude Montenegro.

Inwoneraantal: 16 657, waaronder 90,5% Montenegrijnen

Talen: 82,8% Montenegrijns en 11,3% Servisch

Religieuze samenstelling: 92,1% christelijk-orthodox

Cetinje was de hoofdstad van het land gedurende diens onafhankelijkheid, die samen met de Eerste Wereldoorlog ten einde liep. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat het Montenegrijns-nationale gevoel net in deze gemeente sterk staat (Troch 2007: 110-111); hiervan getuigen ook de uitzonderlijk hoge aantallen die zich etnisch als Montenegrijn identificiëren en zich tot moedertaalspreker van het Montenegrijns verklaren.

Tijdens het veldonderzoek werden gegevens verzameld uit de Ulica crnogorskih junaka, een brede hoofdstraat met zowel privé-huizen als winkels, die overgaat in wat eens de Bulevar Ljenina heette. Vervolgens werd ook de Ulica Njegoševa, de voornaamste winkelwandelstraat van het stadje, onderzocht. Dit leverde de volgende gegevens op:

- Plakreclame: 47 in het Latijns schrift, 1 in het cyrillisch schrift
- Namen van handelszaken: 49 in het Latijns schrift, 12 in het cyrillisch schrift, 1 tweeschriftig, 5 tweetalig Servo-Kroatisch (Latijns schrift)/Engels, 10 anderstalig (allen Engelstalig), 1 gemengd²¹
- Reclameborden: 15 in het Latijns schrift
- Graffiti: 32 in het Latijns schrift, 2 in het cyrillisch
- Namen van openbare gebouwen: 1 in het Latijns schrift, 3 in het cyrillisch schrift
- Doodsberichten: 15 in het cyrillisch schrift
- Straatnaamborden: 18 in het Latijns schrift, 9 in het cyrillisch schrift
- Openbare borden: 8 in het Latijns schrift, 7 in het cyrillisch schrift, 12 tweetalig Servo-Kroatisch (Latijns schrijft)/Engels

Van de aangetroffen opschriften zijn er 170 exclusief in het Latijns schrift, 49 in het cyrillisch schrift, 1 tweeschriftig, 17 meertalig, 1 gemengd en 10 exclusief anderstalig. Van de 96% die Servo-Kroatisch bevatten, zijn er 78,9% die gebruik maken van het Latijns schrift en slechts 20,7% die het cyrillisch hanteren en 0,4% tweeschriftige. Indien we geen rekening houden met de overlijdensberichten, dan hebben we te maken met een verhouding van 84,2% tegenover 15,3% en 0,5% tweeschriftige.

²¹ Het gaat hier om het opschrift 'Societe generale banka Montenegro', waarop zal worden ingegaan in 4.3.

3.7. Herceg Novi

Ligging: Noordelijke kust, aan de grens met Kroatië en, verder van de stadskern, Bosnië en Hercegovina.

Inwoneraantal: 30 864, waaronder 48,9% Serven, 33,7% Montenegrijnen en 9,4% die geen etniciteit wenste mede te delen

Talen: 61,5% Servisch, 23,4% Montenegrijns en 6,9% die geen moedertaal wenste mede te delen. Met 3,8% is het aantal dat nog verklaarde Servo-Kroatisch te spreken opmerkelijk hoog.

Religieuze samenstelling: 84,3% christelijk-orthodox en 5,9% personen die zich hierover niet wenste uit te spreken. Er is ook een betrekkelijk grote katholieke gemeente, die goed is voor 4,1% van de bevolking.

Tijdens het veldonderzoek werden de volgende straten onderzocht: de Ulica Jovana Bijelica (een hoofdbaan voor het verkeer tussen de verschillende kuststeden; het onderzochte stuk begint aan het busstation en eindigt aan het kruispunt met de Ulica Mića Vavića), de Ulica Mića Vavića en de Ulica Njegoševa (twee moderne, commerciële straten, waarvan de tweede uitgeeft op de historische oude stad). Dit leverde de volgende gegevens op:

- Plakreclame: 250 in het Latijns schrift, 59 in het cyrillisch schrift, 1 anderstalig (Engelstalig)
- Reclameborden (en reclamespandoeken): 43 in het Latijns schrift, 2 in het cyrillisch schrift, 6 meertalig met Servo-Kroatisch (1 viertalig Servo-Kroatisch-Engels-Duits-Italiaans, 2 drietalig Servo-Kroatisch-Engels-Russisch, 1 drietalig Servo-Kroatisch-Engels-Italiaans, 2 tweetalig Engels-Servo-Kroatisch, 1 tweetalig Servo-Kroatisch-Russisch – hierbij is het Servo-Kroatisch steeds weergegeven in het Latijns schrift, op één geval na, nl. reclame voor een museum die ook in het Engels werd vertaald), 4 anderstalig (2 in het Russisch, 1 in het Engels, 2 Engels met Russisch)
- Namen van handelszaken: 75 in het Latijns schrift, 7 in het cyrillisch schrift, 1 tweeschriftig, 10 meertalig (vijf Engels en Servo-Kroatisch in zijn Latijnse weergave, 1 Engels met cyrillisch Servo-Kroatisch, 4 Russisch, Engels en Latijns Servo-Kroatisch), 14 anderstalig (12 Engelstalig, 1 Italiaanstalig, 1 met zowel een Engelse als een Russische naam)
- Openbare borden: 38 in het Latijns schrift, 20 in het cyrillisch schrift, 15 meertalig (Engels-Russisch-Servo-Kroatisch, met het Servo-Kroatisch in zijn cyrillische versie)
- Openbare gebouwen: 5 in het Latijns schrift, 1 in het cyrillisch schrift
- Straatnaamborden: 10 in het Latijns schrift
- Wegwijzers: 32 in het Latijns schrift, 6 drietalig (Russisch gecombineerd met Engels en het Servo-Kroatisch in zijn cyrillische versie)
- Graffiti: 2 in het Latijns schrift, 4 in het cyrillisch schrift

- Doodsberichten: 39 in het cyrillisch schrift

Met zijn Servische meerderheid vormt Herceg Novi een demografische en politieke uitzondering wat de Montenegrijse kustgemeenten betreft. Zo was ze bij het onafhankelijkheidsreferendum in 2006 de enige kustgemeente die – met 61,34% - voor het behoud van de Statenbond Servië en Montenegro koos (OVSE 2006: 24). Het is dan ook weinig verbazend dat hier, in tegenstelling tot de andere kustgemeenten, een vrij groot aantal cyrillisch opschriften werd aangetroffen, ook van overheidswege – zelfs gaande tot verkeersborden (met name een verkeersbord met het opschrift ‘школа’). Bij bovenstaande cijfers dient evenwel te worden gezegd, dat een groot deel van de cyrillische opschriften hetzelfde zijn, nl. een sticker die op alle openbare containers werd geplakt vanwege de reinigingsdienst. Daarbij is ervan uitgegaan dat het hier op een openbaar reinigingsbedrijf ging.

De zelfklever in kwestie. “Wij verzoeken het wegkieperen van uw huisvuil uit te stellen van 21u tot 6u.”

Bij de grote hoeveelheid ‘plekreclame’ moet worden opgemerkt, dat daarbij ook 22 zelfklevers van voetbalploegen zijn gerekend. Mogelijk gaat het hier ook om een bepaald subgenre waartoe men cyrillisch geschikter acht – ook voetbalgerelateerde graffiti-opschriften lijken stelselmatig in het cyrillisch schrift te zijn aangebracht. Binnen het bestek van dit onderzoek konden twee hypothesen niet getoetst worden: ten eerste de hypothese dat dit hier gaat om een verderzetting van reeds eerder bestaande traditie gaat (d.w.z. aangezien Montenegro vroeger veel vaker het cyrillisch hanteerde, ook de voetbalgerelateerde graffiti en stickers aan te brengen vroeger ‘spontaan’ in het cyrillisch werden aangebracht en deze traditie nu zonder al te veel nadenken wordt verdergezet), en ten tweede de hypothese dat er een verband moet worden gezocht tussen het milieu van fanatieke voetbalsupporters en dat van extreem-rechtse activisten, die zich beroepen op hun orthodoxe en Servische identiteit. Deze suggestie is wel zeer sterk aanwezig in het geval van een aantal zelfklevers, bestaande uit doodshoofden op een zwart veld en een opschrift dat o.m. het woord *четници* omvat.

Tegelijkertijd is dit ook duidelijk een kustgemeente: ook hier dringt het Russisch binnen. Getuige van de vreemde meertalige situaties waartoe dit kan leiden, is het reclamebord van een Italiaas bedrijf dat zijn luxemeubelen afficheert met een tweetalig reclamebord, waarop links een Engelse tekst en recht dezelfde tekst in het Russisch staat, vastgemaakt aan een gebouw, waaraan ook een spandoek hangt met in het Servo-Kroatisch ‘Prodaje’ (*Te koop*).

Het betrekkelijk grote aandeel cyrillische opschriften, zeker voor een kustgemeente²², belet echter niet dat ook hier zich het overwicht van het Latijns schrift laat voelen. In totaal werden er 644 opschriften genoteerd, waarvan 455 exclusief in het latinica, 128 exclusief cyrillischschriftig, 1 tweeschriftig, 41 meertalig en 19 anderstalig. Van de 97% opschriften die

²² Voor de rol die geografische factoren kunnen spelen in de schriftkeuze, zie 4.1.

Servo-Kroatisch bevatten, was er 75,2% exclusief Latijnsschriftig, 24,6% exclusief cyrillischschriftig en 0,2% tweeschriftig. Zonder de doodsberichten gaat het om resp. 80,2%, 19,6% en 0,2%.

Uit het reeds geciteerde veldonderzoek van de studenten Servische taal- en letterkunde leverde andere resultaten op. Zo bevestigt Stojanović (2011: 89) niet enkel de bevinding dat, hoewel ook hier 90% van de opschriften in het latinica werd opgesteld, het cyrillisch er van alle kuststeden het best standhoudt, en ontwaart er ook een tendens tot tweeschriftige opschriften. Dit laatste is niet gebleken uit dit veldonderzoek. Mogelijk is dit verschil te wijten aan de opname of niet-opname van bepaalde categorieën opschriften, of gewoonweg het onderzoek van andere stadsdelen.

3.8. Mojkovac

Ligging: het bergachtige Noord-Montenegro, vlakbij de Sandžak. Enig bergtoerisme.

Inwoneraantal: 8 622, waaronder 59,1% Montenegrijnen en 35,5% Serven

Talen: 55,4% Servisch en 38,6% Montenegrijns

Religieuze samenstelling: 95,7% christelijk-orthodox

Tijdens het veldonderzoek werden de volgende straten onderzocht: de Ulica Ljubomira Bakoča, de Trg Ljubomira Bakoča, de Ulica Mališe Damjanovića, de Ulica Vojislava Šćepanovića (tot aan het kruispunt met de 'Top Biking Trail 3'²³), de 'Top Biking Trail 3' en een deel van de E65 tussen de kruispunten met de Ulica Mališe Damjanovića en de Ljubomira Bakoča. Dit gebied bevat zowel de voornaamste commerciële straten van het dorpje, alsook een minder begoede oegende woonwijk en een deel van een industrieterrein.²⁴ Dit leverde de volgende gegevens op:

- Openbare gebouwen: 6 in het Latijns schrift
- Openbare borden: 8 in het Latijns schrift, 3 meertalig (Servo-Kroatisch in het Latijns schrift, gecombineerd met het Engels)
- Wegwijzers: 22 in het Latijns schrift
- Historische monumenten en gedenkplaten: 4 in het cyrillisch schrift
- Handelszaken: 29 in het Latijns schrift, 21 in het cyrillisch schrift, 6 anderstalig (5 in het Engels, 1 in het Italiaans)

²³ Op deze plek ontbreken straatnaamborden, en een andere naam dan deze kon helaas niet d.m.v. een internetopzoeking worden gevonden.

²⁴ Dit gebied omvat tevens de stadsbegraafplaats (*Gradsko groblje*). Dit wordt echter niet in ogenschouw genomen bij de weergave van de verhouding tussen het Latijnse en het cyrillische schrift, en tussen de verschillende talen, daar dit een dermate specifieke categorie opschriften betreft waarvan de opname iedere vergelijking met de gegevens van andere steden zou vervalsen.

- Winkelberichten: 35 in het Latijns schrift, 16 in het cyrillisch schrift
- Straatnaamborden: 5 in het cyrillisch schrift
- Reclameborden: 2 in het Latijns schrift, 3 tweeschriftig
- Plakreclame: 7 in het Latijns schrift, 8 in het cyrillisch schrift, 2 anderstalig (Engelstalig)
- Graffiti: 12 in het Latijns schrift, 9 in het cyrillisch schrift, 1 tweeschriftig
- Doodsberichten: 16 in het cyrillisch (waarvan 11 met orthodox-christelijke kentekens en 5 zonder)

Samenvattend werden er 215 opschriften aangetroffen, waarvan 121 exclusief Latijnsschriftig, 79 exclusief cyrillischschriftig, 4 tweeschriftig, 3 meertalig en 8 anderstalig. Van de 96,3% opschriften die Servo-Kroatisch bevatten, was 59,9% in het Latijns schrift opgesteld, 38,2% in het cyrillisch schrift en 1,9% in beide schriften. Indien men geen rekening houdt met de overlijdensberichten, veranderen deze percentages in 64,9%, 33% en 2,1%.

3.9. Nikšić

Ligging: Centraal-Montenegro. De stad grenst aan de Republika srpska.

Inwoneraantal: 72 443, waaronder 63,7% Montenegrijnen, 25,3% Serven en 6,7% die geen etniciteit wenste mede te delen

Talen: 45,4% Servisch, 43,8% Montenegrijns en 6,2% die hierover geen verklaring wenste af te leggen

Religieuze samenstelling: 91,8% christelijk-orthodox

Nikšić, qua bevolkingsaantal de tweede grootste stad van het land, is traditioneel een industriestad, die zwaar onder de crisis te lijden heeft. Daarnaast is Nikšić ook een belangrijk educatief centrum, daar zowel de Filosofische Faculteit (d.w.z. de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte) als de Faculteit Sport en Lichamelijke Opvoeding van de Universiteit Montenegro er gevestigd zijn.

Tijdens het veldonderzoek werden de volgende straten aangedaan: de Ulica narodnih heroja, de Ulica pete proleterske brigade, een gedeelte van de Ulica Njegoševa, 's stads hoofdwinkelwandelstraat, en de onmiddellijke omgeving van de kathedraal . Dit leverde de volgende gegevens op:

- Handelszaken: 74 in het Latijns schrift, 13 in het cyrillisch schrift, 7 anderstalig (Engelstalig)
- Reclame: 83 in het Latijns schrift, 1 in het cyrillisch schrift, 1 anderstalig (Engelstalig)
- Plakreclame: 39 in het Latijns schrift, 3 in het cyrillisch schrift
- Straatnaamborden: 11 in het cyrillisch schrift

- Openbare borden: 2 in het Latijns schrift
- Historische plakaten: 1 in het cyrillisch schrift
- Graffiti-opschriften: 30 in het Latijns schrift, 9 in het cyrillisch schrift, 4 anderstalig (3 Engelstalig, 1 Duitstalig)
- Overlijdensberichten: 29 in het cyrillisch schrift
- Overige: 2 in het Latijns schrift²⁵, 1 in het cyrillisch²⁶

In een commentaar op het veldonderzoek van de studenten Servische taal- en letterkunde, die vaststelden dat 95% van de opschriften in de stad in het latinica was opgesteld, stelt Stojanović (2011: 89 en in Stojanović & Bojović 2006: 159) dat „није тешко запазити да у Никшићу више има кинеских него слова ћирилице“²⁷, hetgeen ongetwijfeld een doelbewuste overdrijving is (nog los van het gegeven dat het Chinees schrift geen letters kent). Wel werden Chinese karakters aangetroffen op enkele winkels die uitgebaat worden door personen van Chinese afkomst, maar het kon niet nagegaan worden of deze, naast de duidelijke decoratieve functie, ook een communicatieve functie hadden. Daarom werden ze ook niet geteld. Hoe dan ook, waren er van de 274 vastgestelde opschriften, 191 exclusief in het Latijns schrift opgesteld en 67 exclusief in het cyrillisch, terwijl er 16 anderstalig waren. Van de Servo-Kroatische opschriften was 74% opgesteld in het Latijns schrift en 26% in het cyrillisch schrift. Indien men de overlijdensberichten niet meetelt, gaat het om resp. 83,4% en 16,6%.

3.10. Plužine

Ligging: het bergachtige Noord-Montenegro, grenzend aan de Republika srpska. Het stadje kent wat eco- en bergtoerisme.

Inwoneraantal: 3 246, waaronder 65,6% Serven, 30,5% Montenegrijnen en 6,2% die geen etniciteit wenste mede te delen

Talen: 80,5% Servisch en 14,1% Montenegrijns

Religieuze samenstelling: 97,1% christelijk-orthodox

Tijdens het veldonderzoek werd zowat het geheel van het centrum van het stadje aangedaan, waarbij straatnaamborden echter grotendeels bleken te ontbreken. De namen van sommige

²⁵ Het betreft hier om (1) een plakkaatje aan een privé-woning met de mededeling “Čuvaj se psa!” (“Pas op voor de hond!”), en (2) een graffiti-tekening, net naast een schooltje, die duidelijke tekenen van verzorging vertoont en een maatschappelijke boodschap weergeeft (‘Igraj sigurno’ ofte “Speel veilig!”), wat laat vermoeden dat de tekening in opdracht van een officiële instantie werd aangebracht en dus allicht niet op dezelfde wijze moet worden geanalyseerd als de meeste graffiti-opschriften, die tersluiks tot stand komen.

²⁶ Het betreft hier een plakkaatje aan een elektriciteitskabine met de mededeling ‘Опасно по животом’ (‘Levensgevaarlijk’), waarbij het niet duidelijk is of dit om privaat dan wel publiek eigendom gaat.

²⁷ “het is niet moeilijk op te merken dat er in Nikšić meer Chinese dan cyrillische letters zijn.”

van de bezochte straten konden ook niet via het internet worden achterhaald. In ieder geval maakt de Ulica Lazara Sočiće daar het leeuwendeel van uit. Het veldonderzoek leverde de volgende gegevens op:

- Handelszaken: 14 in het Latijns schrift, 2 in het cyrillisch schrift
- Reclame: 1 in het Latijns schrift
- Openbare gebouwen: 1 in het cyrillisch
- Officiële borden en mededelingen: 6 in het Latijns schrift, 4 in het cyrilisch schrift, 1 meertalig (Servo-Kroatisch in het Latijns schrift en Engels)
- Straatnaamborden: 5 in het cyrillisch
- Wegwijzers: 10 in het Latijns schrift
- Monumenten en historische plakaten: 5 in het cyrillisch schrift
- Affiches: 4 in het Latijns schrift, 1 in het cyrillisch schrift, 1 anderstalig (Engelstalig)
- Plakreclame: 1 in het Latijns schrift, 4 in het cyrillisch schrift
- Graffiti: 4 in het Latijns schrift, 8 in het cyrillisch schrift
- Overlijdensberichten: 27 in het cyrillisch schrift
- Varia: 2 tweeschriftige opschriften²⁸

Plužine is de enige plaats waar een meerderheid het aantal cyrillische opschriften het aantal Latijnse opschriften overvleugelt. Van de 101 aangetroffen opschriften, zijn er 40 exclusief in het Latijns schrift, 57 exclusief in het cyrillisch schrift, 2 tweeschriftig, 1 meertalig en 1 anderstalig. Van de 99% Servo-Kroatischtalige opschriften, is 57% exclusief cyrillisch, 41% exclusief Latijnsschriftig en 2% tweeschriftig. Dit cyrillische overwicht vervalst echter wanneer men geen rekening meer houdt met de overlijdensberichten; in dat geval komt men tot 56,2% exclusief Latijnsschriftige opschriften, 41,1% exclusief cyrillischschriftige opschriften en 2,7% tweeschriftige opschriften. Men merke op dat het staal in absolute termen vrij klijn is, maar er dient rekening gehouden te worden met het feit dat het hier om minst bevolkingrijke van alle onderzochte gemeenten gaat.

Dit behelst vooral dan privé-mededelingen (plakreclame, graffiti, overlijdensberichten), maar ook – en dat is vrij uitzonderlijk gebleken – mededelingen van het stadsbestuur. Dit belet niet dat handelszaken voor het merendeel het Latijns schrift gebruiken, waarbij moet worden opgemerkt dat dit voor een deel te wijten is aan de aanwezigheid van een aantal ketens (een supermarkt en een aantal gokkantoren).

3.11. Podgorica

Ligging: Centraal-Montenegro. Het gaat om de hoofdstad van het land, die als dusdanig relatief veel buitenlanders ontvangt. Niettemin is het toerisme er beperkt.

²⁸ Het gaat hier om afvalcontainers, met daarop zowel *Papir* als *Planup* geschreven. Deze zijn vermoedelijk door de gemeentelijke diensten aangebracht.

Inwoneraantal: 185 937, waaronder 57,3% Montenegrijnen, 23,3% Serven en 5,1% Albanezen (waarvan een groot deel in het autonome district Tuzi woont)

Talen: 42,4% Montenegrijns, 41,2% Servisch en 5,5% Albanees

Religieuze samenstelling: 78,3% christelijk-orthodox, 11,2% moslim

In de hoofdstad Podgorica, een moderne stad met weinig historische bezienswaardigheden en dus ook relatief weinig toeristen, die niettemin door zijn hoofdstedelijke functie een groot aantal buitenlandse passanten kent, werden een aantal moderne, commerciële straten rond het hoofdplein van de stad, de Trg slobode, onderzocht, net als een aantal aanpalende straten, met woonblokken voor (naar het uiterlijk te oordelen) iets minder begoeden. De onderzochte straten en pleinen waren: de Trg republike, de Ulica slobode, de Ulica Stanka Dragojevića, de Ulica Njegoševa, de Ulica Balšića, een deel van de Ulica kralja Nikole, de Trg golotočkih žrtava, de Ulica Marka Miljanova. Dit leverde de volgende straatnaamborden op:

- Namen van handelszaken: 112 in het Latijns schrift, 7 in het cyrillisch schrift, 2 tweeschriftig, 2 meertalig (Servo-Kroatisch/Engels, waarbij het Servo-Kroatisch op de ene in het Latijns schrift werd weergegeven, en op de andere in het cyrillisch schrift), 1 gemengd (de Société générale banka Montenegro), 51 anderstalig (45 Engelstalig, 4 Italiaanstalig, 2 Franstalig)
- Winkelberichten: 39 in het Latijns schrift, 1 in het cyrillisch schrift, 4 meertalig (3 keer een combinatie Servo-Kroatisch in het Latijns schrift en Engels, en nog 1 keer aangevuld met het Russisch)
- Wegwijzers: 2 in het Latijns schrift, 19 tweetalige (Servo-Kroatisch/Engels, waarbij in negen gevallen voor het Servo-Kroatisch het Latijns schrift werd gebruikt en in tien gevallen het cyrillisch schrift)
- Openbare borden en mededelingen: 4 in het Latijns schrift
- Straatnaamborden: 7 in het Latijns schrift, 14 in het cyrillisch
- Reclameborden: 66 in het Latijns schrift, 5 tweetalig (telkens Servo-Kroatisch in het Latijns schrift/Engels), 1 anderstalig (Engels)
- Plakreclame: 159 in het Latijns schrift, 7 in het cyrillisch
- Openbare gebouwen: 11 in het Latijns schrift, 2 tweeschriftig
- Graffiti: 9 in het Latijns schrift, 2 in het cyrillisch schrift, 3 anderstalig (Engelstalig)²⁹
- Overlijdensberichten: 14 in het cyrillisch schrift

Samengevat werden er 407 exclusief Latijnsschriftige opschriften geteld, 45 exclusief cyrillischschriftige, 4 tweeschriftige, 30 meertalige en 55 anderstalige. Dit betekent, dat van alle opschriften die Servo-Kroatisch bevatten, er 85,8% exclusief Latijnsschriftig was, 13,4% exclusief cyrillischschriftig en 0,8% tweeschriftig. Indien men de overlijdensberichten niet meetelt, gaat het om resp. 88,3%, 10,8% en 0,9%.

²⁹ In één geval is dit Engels wel zeer summier: “DPS-SDP Game Over”. De DPS en de SDP zijn de voornaamste regeringspartijen.

Van alle onderzochte plaatsen is Podgorica de enige waar er recent ogende openbare richtingaanwijzers geplaatst bleken, waar het Engels gecombineerd werd met het in het cyrillisch weergegeven Servo-Kroatisch.

3.12. Overige gemeenten

In het belang van de volledigheid, dienen ook de gegevens van de reeds aangehaalde studie uit 2011 te worden vermeld voor die steden die niet konden worden aangedaan tijdens het veldonderzoek. Ook deze studie toonde over het hele land een dominantie van het Latijns schrift op, met de kuststreek als duidelijkst uitgesproken gebied (tot 98% van de opschriften). Voor Pljevlja werd een dominantie van het Latijns schrift met ongeveer 90% opgetekend. (Stojanović 2011, 88-89)

3.13. Algemene vaststellingen

Deze gegevens in ogenschouw nemende, valt het enigszins te begrijpen dat Stojanović (2011: 88) stelt dat „У Црној Гори латиница је „окупирала“ све просторе (и сегменте), од имена фирми, кафана, ресторана, продавница. Готово да се не може наћи рекламе на ћирилици.,”³⁰ en stellen in staat vraagtekens te plaatsen bij Bunčić’ (2011: 170) bewering dat „[...] everyone encounters both alphabets approximately to an equal amount e.g. when walking around in town.“ Mogelijk geldt dit voor Servië, al zou uit eerder linguïstic landscape-onderzoek uit 2001 gebleken zijn dat in Belgrado slechts 31,8% van de opschriften in het cyrillisch is opgesteld, in Novi Sad 18,5% (en twee jaar later 8,84%) en in Kininda en Zrenjanin slechts tussen 12 en 15%) (Dragoljub Petrović. *Sumrak srpske ćirilice. Zapisi o zatiranju srpskih nacionalnih simbola*. Novi Sad: Ćirilica. 2005, geciteerd in Stojanović & Bojović 2006: 158). Volgens ander onderzoek van prof. Petrović (aangehaald in Zbiljić 2005b: 68) zou in 2005 het aantal cyrillische opschriften in Novi Sad zelfs gedaald zijn tot minder dan 2%, en zou ook het aantal cyrillische opschriften in Belgrado met een tiental procent zijn verminderd. Mogelijk zijn deze cijfers te alarmistisch en vermoedelijk is ook de telwijze niet dezelfde als deze die hier werd gebruikt, maar in ieder geval lijkt dit het vermoeden te bevestigen dat slechts een minderheid van de elementen die men in het Servische taallandschap aantreft in het cyrillisch is opgesteld. Hoe dan ook wijst het veldonderzoek aan dat een gelijke distributie van beide schriften in Montenegro een heel onwaarschijnlijke bewering is.

De vrees bestaat dan ook dat het cyrillisch op de terugweg is. Onderzoek in Servië³¹ is dan ook gebleken dat een aantal studenten bij het trefwoord 'cyrillisch' termen associëren als

³⁰ “In Montenegro heeft het Latijns schrift alle ruimten (en segmenten) “bezet”, van namen van firma’s [tot] namen van café’s, restaurants, winkels. Reclame in het cyrillisch kan amper worden gevonden.”

³¹ Voor meer over dit onderzoek, zie infra, p. ??.

nedostaje ('verdwijnt'). Er is inzake de Servische casus ook een grote rijkdom aan publicaties, vaak zonder wetenschappelijk karakter, die de achteruitgang van het cyrillisch vaststellen. Enkel Berlanda (2006: 84) stelt terloops dat het Latijns schrift op de terugweg is in Servië, maar vermeldt geen bron en zegt evenmin zich op eigen ervaring te baseren; bijgevolg is het vrij onzeker tot op welke hoogte zij hierin mag worden geloofd. Mogelijk gaat het om een verstrooidheidsfout en werd het cyrillisch bedoeld.

Het is in deze masterproef niet de bedoeling na te gaan of de vrees dat het cyrillisch aan het verdwijnen is, terecht is, maar misschien kan deze vrees toch enigszins becommentarieerd worden aan de hand van de mogelijke wijzen waarop men de schriftkeuze zal verklaren. Dat laatste zal immers het onderwerp zijn van het volgende hoofdstuk.

4. De taakverdeling tussen talen en schriften: enkele hypothesen

Zoals reeds in de inleiding werd vermeld, stelt Bunčić (2011: 54) dat er in het Servische geval geen functioneel onderscheid kan worden gemaakt tussen een H-variëteit en een L-variëteit. Bijgevolg moet men concluderen dat de Servische situatie er één van bigrafie is, en niet van digrafie. Deze conclusie wordt door Bunčić (2011: 169) ook effectief getrokken, ook voor Montenegro. Een situatie van schriftpluricentrisme lijkt daarbij onwaarschijnlijk, aangezien beide schriften niet enkel de facto in gebruik zijn en een bepaald wettelijk statuut genieten (zoals in Servië), maar dit wettelijke statuut ook één van volstrekte gelijkwaardigheid is. Het doel van dit hoofdstuk, is na te gaan welke informele wetten er spelen bij de schriftkeuze in Montenegro. Mogelijk kan dit de stelling van Bunčić nuanceren, of misschien zelfs ontkrachten – indien we zouden vaststellen dat het cyrillisch en het Latijns elk hun exclusieve domein hebben.

Bij onze analyse moeten we tevens in het oog houden, dat opschriften (minstens) twee functies hebben: een informatieve en een symbolische (Verdoodt 1979 in Spolsky 2009: 28; Landry & Bourhis 1997 in Hornsby 2008: 128).

Spolsky en Cooper (aangehaald in (Spolsky 2009, 33)) formuleerden drie regels als richtlijnen bij de keuze van een taal voor een opschrift:

1. Men moet een taal kennen om die te kunnen gebruiken in een opschrift. Deze regel (of 'voowaarde', zoals Spolsky (2009: 33) hem zelf noemt) is onontkoombaar; de twee volgende zijn gerelateerd aan een reeks inschattingen en gelden dus slechts met bepaalde gradaties.
2. Men verkiest een opschrift te schrijven in een taal, waarvan men verwacht dat hij door de lezer zal worden begrepen.
3. Men zal verkiezen te schrijven in zijn eigen taal, of tenminste in een taal waarmee men wenst te worden vereenzelvigd. Deze 'symbolischewaarde-voorwaarde' (*symbolic value condition*) zou verklaren waarom herdenkingsplakaten en plakaten met de naam van een gebouw ertoe neigen eentalig te zijn. Dit gaat overigens breder

dan louter nationale identiteit: zo houdt ook de keuze voor het Italiaans voor culinaire gerechte verband met de symbolische waarde van die taal (Spolsky 2009: 34)

Het lijkt redelijk aan te nemen dat deze regels voor taalkeuze ook gelden voor schriftkeuze. In dit hoofdstuk zal getracht worden, deze aanname te staven. Zoals Spolsky (2009: 29-30) opmerkt, is geletterdheid in een bepaalde taal (of, in ons geval, schrift) een noodzakelijke voorwaarde voor de keuze voor een bepaalde taal (of schrift). Maar aangezien iedere volwassen Montenegrijn – mogelijk op enkele uitzonderlijke gevallen na – beide schriften kent en het dus voor het loutere verspreiden van informatie³² niet uitmaakt of de informatie nu in het Latijnse dan wel in het cyrillische schrift wordt weergeven, zal de primaire vraag bij het achterhalen van de oorzaken van een welbepaalde schriftkeuze niet die naar de informatieve/communicatieve waarde van een bepaalde schriftkeuze zijn, maar wel die naar de symbolische waarde ervan. Zoals evenwel in het verloop van dit hoofdstuk zal worden betoogd, spelen informatieve overwegingen evenwel ook een rol wanneer Montenegrijnen³³ niet de (enige) beoogde ontvangers van de boodschap zijn.

4.1. Geografische verdeling

Stojanović (2011: 89) schrijft dat het cyrillisch zich beter lijkt te handhaven in Noord-Montenegro dan in Zuid-Montenegro. Uit de gegevens blijkt dat er wel inderdaad gewag kan worden gemaakt van zekere geografische verschillen binnenin Montenegro. In dat verband is het allicht interessant te wijzen op een onderzoek naar de schriftvoorkeur van laatstejaarsscholieren: in Bar, Budva, Cetinje en Tivat verkiest meer dan 90% onder hen het latinica, in Kotor bijna 90%, in Podgorica 70%, in Bijelo Polje 68%, in Herceg Novi **tussen de 50 en de 60%**, in Nikšić gebruiken ongeveer gelijke aantallen bij voorkeur het latinica **dan wel** het ćirilica, terwijl in Pljevlja 60% het ćirilica verkiest, in Mojkovac 70% en in Berane meer dan 85% (Stojanović 2011: 89-90). Ons ook ons veldonderzoek bevestigt dat geografische verschillen een rol spelen. Dit wordt duidelijk wanneer men de gemeenten indeelt naar hun geografische ligging en kijkt naar het aantal cyrillische opschriften (zowel de exclusief cyrillische als de tweeschriftige):

- Kust: Bar (11,9%), Budva (12,5%), Herceg Novi (24,8%)
- Centrum: Cetinje (21,1%), Nikšić (26%), Podgorica (14,2%)
- Noorden: Berane (24,7%), Bijelo Polje (19,5%), Mojkovac (40,1%), Plužine (57%)

Het is duidelijk dat het gebruik van het cyrillisch in Noord-Montenegro veel hoger ligt (gaande van bijna 20% in Bijelo Polje tot een absolute meerderheid in Plužine), terwijl het gebruik in de kustgemeenten (Herceg Novi uitgezonderd) vrij laag ligt. Het centrum lijkt een

³² Het woord informatie wordt hier in de ruimst mogelijke zin van het woord opgevat, d.i. van het weergeven van louter feiten (“De plek waar u zich nu bevindt, heeft deze naam.”) tot mededeling met een persuasief karakter, waarbij het de bedoeling is de ander tot een welbepaalde daad aan te zetten (“Koop dit product!”).

³³ Met ‘Montenegrijnen’ wordt hierbij iedere Montenegrijnse staatsburger bedoeld, en niet enkel zij die zich in de etnische zin als Montenegrijn beschouwen.

overgangsgebied te vormen, waarbij Podgorica aansluit bij de kust en Cetinje en vooral Nikšić bij het Noorden.

Aan de Kust vindt men dus een duidelijke dominantie van het Latijns schrift, die bijna naar het exclusieve toe neigt. De rol van het cyrillisch is er, tenminste in een seculiere context, volstrekt marginaal.³⁴

Twee elementen dringen zich op ter verklaring van dit fenomeen. Ten eerste is er de aanwezigheid van aanzienlijke aantallen toeristen, waarvan velen niet zullen vertrouwd zijn met het cyrillisch alfabet in zijn Servo-Kroatische vorm. Als zodanig zal men geneigd zijn voor het als internationaal gepercipieerde Latijnse schrift te opteren, dankzij het gegeven dat het verbonden is met de huidige internationale *lingua franca*, het Engels, en dit niettegenstaande het gegeven dat veel toeristen Russen zijn en het Latijnse schrift dus ook voor hen ‘vreemd’ is. We kunnen dit dan ook beschouwen als een toepassing van de tweede regel van Spolsky en Cooper op het gebied van de schriftkeuze.

Daarnaast speelt mogelijk en allicht slechts in mindere mate ook het feit mee, dat de baai van Kotor, waartoe zowel Herceg Novi als Budva behoren, tot 1916 onderdeel was van het Oostenrijks-Hongaarse Rijk, en dus al vroeg zijn vertrouwd geraakt met het Latijnse schrift, althans als schrift van een vreemde taal, het Duits.

De uitzondering van Herceg Novi, een kustgemeente met een significante cyrillische aanwezigheid, toont echter aan dat deze economische motivatie enigszins kan worden tegengewerkt door andere factoren, in casu demografische en politieke, en dat het hier m.a.w. niet om een absolute determinant gaat. Maar mogelijk speelt ook een veel strikter geografische determinant een rol. Men merke nl. op dat alle gemeenten met een betrekkelijk hoog gebruik van het cyrillisch, grenzen aan de Republika srpska of Servië. De uitzondering wordt gevormd door Mojkovac, maar ook voor Mojkovac zijn dit de naastbije burens.

De historische verklaring kan ook worden toegepast naar een ander gebied, nl. het Oude Montenegro of de *katunska nahija*. Dit gebied was reeds na de vorming van het Koninkrijk van Serven, Kroaten en Slovenen het bolwerk van de ‘groenen’ (zelenaši), die ontevreden waren met (het feit dat of de wijze waarop) Montenegro bij Servië was aangehecht en bijna onmiddellijk daarna bij het nieuwe koninkrijk werd gevoegd (Cattaruzza 2010, 56-57). Ook vandaag nog zien we dat het Montenegrijnse nationalisme daar sterker blijkt te staan dan in andere streken. Mogelijk kan het gebruik van het Latijns schrift een teken zijn van Montenegrijns nationaal bewustzijn, of, misschien iets preciezer, zo niet waarschijnlijk, het niet-gebruik van het cyrillisch als een ontkenning van een veronderstelde Servische identiteit. Omgekeerd stonden de voorstanders van de Servische en Joegoslavische vereniging, de bjelaši, het sterkst Hercegovina, de „Brda“ (heuvels) en de Sandžak (Cattaruzza 2010/ 57), waar ook vandaag het cyrillisch het sterkst staat. Niettemin ligt het gebruik van het cyrillisch er vrij hoog, hetgeen te maken kan hebben met de status van Cetinje als cultureel-historisch centrum van het land. Voor het belang daarvan, verwijs ik naar hoofdstuk 4.3.

³⁴ Voor de rol die religie speelt in de schriftkeuze, zie tevens 4.3.

De onmiddellijkste invloed van de geografische ligging, en daarmee de etnische en religieuze samenstelling van de plaatselijke bevolking, op het schriftgebruik is echter te vinden in de doodsberichten, die, zoals gezegd, op de Balkan aan bomen, palen of openbare borden worden geplakt. De algemene regel is dat de doodsberichten van overledenen met een christelijk-orthodoxe achtergrond zijn in de regel steeds in het cyrillisch schrift opgesteld, waar hun islamitische en Kroatische landgenoten het Latijns schrift gebruiken. Niettemin hebben gesprekspartners verteld ook bij seculieren met een orthodoxe achtergrond een opmars van Latijnse doodsberichten te willen gewaarworden; zelf hebben we bv. in Cetinje, waar amper moslims of katholieken wonen, enkele exemplaren aangetroffen waarvan het vermoeden bestaat dat ze tot deze categorie behoren. In ieder geval lijkt er een duidelijke correlatie te zijn tussen de geloofssamenstelling van de gemeente en het gebruikte schrift. In de Sandžak, die een betrekkelijk grote moslimgemeenschap kent, is er merkelijk groter aantal Latijnsschriftige doodsberichten te vinden dan in nagenoeg exclusief christelijk-orthodoxe gemeenten als Cetinje. Een hypothese die niet kon worden nagekeken, maar die mogelijk interessant is om te onderzoeken is dat de hogere aanwezigheid van Slavische moslims de orthodoxe bevolking in de Sandžak ertoe aanzet het cyrillisch te gebruiken als identiteitsuiting. Men dient daarbij niet uit het oog te verliezen dat, indien het mogelijk was geweest om alle opschriften die in de Sandžak door moslims waren aangebracht weg te filteren, het percentage cyrillische opschriften ongetwijfeld veel hoger zou liggen dan nu uit de gegevens van het veldonderzoek blijkt.

Wat het taalgebruik zelf betreft, bekleedt het Engels duidelijk een prominente plaats in die gebieden waar veel toeristen worden verwacht. Dit geldt voor de kuststreek, maar ook voor Cetinje, dat veel buitenlandse bezoekers kent omwille van zijn historische betekenis. Af en toe zijn er ook reclameborden te zien, die in twee uitgaven komen: een Servo-Kroatische en een Engelse.

Het duidelijkst is de invloed van de economische geografie op het gebruik van het Russisch, dat nagenoeg uitsluitend wordt aangetroffen in de kuststreek, waar zich de afgelopen jaren grote aantallen Russen vol- of heeltijds hebben gevestigd. Dit is vooral uitgesproken in Budva, maar ook in Bar en Herceg Novi kon veel Russisch worden vastgesteld. Verdere 'uitzaaiingen' van het Russisch werden weliswaar aangetroffen (bv. een toeristisch reclamebord op de weg tussen Podgorica en Berane³⁵), maar slechts sporadisch.

³⁵ Dit bord werd niet opgenomen in de hierboven vermelde cijfergegevens, daar het onduidelijk was in welke gemeente zich dit bevond.

Servo-Kroatischlig reclamebord in Budva.

Hetzelfde reclamebord op dezelfde plek, maar dan in het Engels.

Van alle Montenegrijnse steden is Budva, zoals gezegd, die met de grootste Russische gemeenschap. Zij beschikken over een heus sociaal netwerk en middenveld, met een eigen, Russischtalige radio, eigen bibliotheken, eigen onderwijsinstellingen, eigen kleuterscholen, eigen culturele instellingen,... Dit wordt ook in het straatbeeld gereflecteerd. Geheel of gedeeltelijk in het Russisch opgestelde reclamepanelen zijn er legio, zeker waar het de immobiële sector betreft. Maar ook andere firma's afficheren in het Russisch, bv. in de financiële sector en andere diensten die zich op deze Russische expats richten.

Russischtalig reclamebord in Budva.

Het is ook in Budva dat men de weinige meertalige openbare borden kan vinden, m.n. borden die de parkeerprijzen zowel in het Servo-Kroatisch (in zijn Latijnse weergave) als het Russisch en het Engels aankondigen. Ook veel handelszaken maken zich kenbaar met een Russisch opschrift, met een tweetalig opschrift of met twee verschillende opschriften, het ene in het Russisch opgesteld en het andere in het Servo-Kroatisch, stevast in het Latijnse schrift. Maar liefst 22% van de aangetroffen opschriften bevatte Russisch.

Dit schoonheidssalon in Budva biedt op het ene raam zijn producten aan in het Servo-Kroatisch...

en op het andere raam in het Russisch.

Terwijl een deel van de Budvaanse Russen slechts tijdelijk daar woont en/of, geholpen door de talrijke Russischtalige instellingen ter plekke, geïsoleerd lijkt te leven van de bredere Montenegrijnse samenleving, lijkt er tegelijkertijd een tendens te zijn om zich als onderdeel te beschouwen van die samenleving en daar zijn eigen plek in te zoeken. Mogelijk is een van de tekenen daar dat sommige instellingen die vanuit de Russische gemeenschap uitgaan, niettemin een Servo-Kroatische naam en/of een gemengd opschrift dragen dragen, bv. “BuBamara: детский развивающий клуб”. In dit geval dient opgemerkt dat het Servo-Kroatische woord in het Latijns schrift is gespeld – mogelijk om het onderscheid met het Russische gedeelte van het opschrift zo duidelijk mogelijk naar voren te laten komen.

Opschriften die (deels) in het Albanees waren opgesteld, werden slechts sporadisch aangetroffen, het gegeven dat Montenegro als geheel een grote Albanese minderheid telt ten spijt. Vermoedelijk was het beeld hier anders geweest, indien Ulcinj, een gemeente met een Albanese meerderheid, was aangedaan.

Samenvattend kan men stellen dat de geografische factor in een aantal subfactoren kan worden opgedeeld: de geografisch-historische (hoe eerder het contact met het Latijns schrift, hoe meer men dit zal aantreffen), de economische (hoe meer toeristen, hoe meer vreemde talen en mogelijk ook hoe meer latinica) en de etnoreligieuze (hoe meer Serven, hoe meer cyrillisch; hoe meer moslims, hoe meer latinica).

4.2. Chronologische verdeling

Zoals reeds kon worden vermoed door het gegeven dat Montenegro traditioneel een cyrillisch-schriftig land is, is er een correlatie tussen de (bevestigde of vermoedelijke) ouderdom van een opschrift en het gebruikte. Hoe ouder het opschrift, hoe groter de kans dat

Nieuw straatnaambord in Cetinje.

deze in het cyrillisch is opgesteld. Omgekeerd geldt dat, hoe jonger het opschrift, hoe groter de kans is dat deze in het Latijns schrift werd opgesteld. Zo zijn plakkaaten die tijdens de socialistische periode werden aangebracht, om gebeurtenissen tijdens de Tweede

Wereldoorlog te herdenken, steeds in het cyrillisch opgesteld. Slechts bij grote uitzondering kon er een Latijnsschriftig plakkaat worden aangetroffen waarvan de verwerking deed vermoeden (maar ook niet meer

Oud straatnaambord in Cetinje, dat inhoudelijk gelijk is aan die in de vorige afbeelding.

dan vermoeden) dat het mogelijk nog uit de socialistische periode kon dateren, bv. het opschrift van het *Centar bezbjednosti* in Nikšić. Moderne toeristische informatie-opschriften zijn dan weer steeds in het Latijns schrift opgesteld, doorgaans met een Engelse vertaling.

Typierend is het gegeven dat, waar oudere straatnaamborden steeds in het cyrillisch zijn opgesteld, er, wanneer deze aan vervanging toe zijn, vervangen worden door Latijnse borden. Dit

wordt vaak aangeklaagd in de Servischgezinde literatuur (bv. Stojanović 2011, 90-91), maar kon ook gemakkelijk met eigen ogen worden vastgesteld. Dit fenomeen werd o.m. duidelijk opgetekend in Cetinje. Deze tendens gaat echter niet enkel op voor straatnaamborden. Ook andere opschriften zijn aan deze regel onderhevig. Een illustratie kan in Cetinje worden gevonden. Daar bevindt zich een gebouw, voorzien van twee opschriften – een oud opschrift en een nieuw. Beide opschriften zijn tweetalig en maken de voorbijganger duidelijk dat zich in dit gebouw tussen 1905 en 1916 de Duitse ambassade bevond. Het oude opschrift bestaat echter uit enerzijds een opschrift in het Servo-Kroatisch in zijn cyrillische variant en de vertaling hiervan in het Duits, terwijl het nieuwe plakkaat is samengesteld uit een Servo-Kroatisch gedeelte dat in het Latijnse alfabet werd opgesteld en een Engelse vertaling. Dit specifieke geval kan dus niet enkel symbool staan voor de opmars van het Latijnse schrift ten nadele van het cyrillische, maar ook van dat van het Engels als internationale *lingua franca*. Dit wordt bevestigd door het gegeven dat men niet ver daarvandaan de voormalige Franse ambassade kan terugvinden, waarvan het oude opschrift eveneens tweetalig werd aangebracht, met het Servo-Kroatisch in zijn cyrillische versie naast een Franse versie.

Oud opschrift bij de voormalige Duitse ambassade in Cetinje

Recenter opschrift bij hetzelfde gebouw

De hypothese dringt zich op, dat een dergelijke vervanging van cyrillische openbare plakaten door Latijnsschriftige een historicisering van het cyrillisch schrift. Op deze kwestie zal worden ingegaan in 4.3.

Dit alles zijn duidelijke voorbeelden van – doelbewuste of niet-doelbewuste – vervanging van het cyrillisch door het Latijns schrift op openbare opschriften. Hoewel dit moeilijker vast te stellen is, is ook het aandeel cyrillische opschriften bij privé-instanties (of minder direct met de staat verbonden instanties) in het taallandschap verminderd in vergelijking met twintig en zeker honderd jaar geleden. Zoals reeds gesteld, is het cyrillisch het traditionele schrift van Montenegro en is de invoering van het Latijns schrift in het grootste deel van het land een 20^e-eeuws en dus betrekkelijk recent gegeven. Tegenwoordig is het duidelijk dat de meeste Servo-Kroatische opschriften in Montenegro echter in het latinica zijn geschreven.

De oorzaak van deze vervanging is allicht complex. De Servischgezinde Stojanović (2011: o.m. 79-80) ziet hierin het resultaat van een doelbewuste politiek van decyrillisatie die vanaf het Tweede Joegoslavië werd gevoerd onder het officiële mom van gelijkberechtiging van beide schriften, en voert voor die bewering een aantal voorbeelden uit het dagelijkse leven aan (bv. de vervanging van cyrillische schrijfmachines en de bewering dat deze niet meer konden worden aangekocht, totdat het terug mogelijk werd vanuit Duitsland). De vervanging van cyrillische straatnaamborden door Latijnse door vele gemeenten en het nagenoeg exclusieve gebruik van het Latijns alfabet op officiële websites (zie bv. Skupština 2013; Vujanović 2013) zijn inderdaad opvallend. Daarbij dient evenwel opgemerkt dat, als een dergelijke politiek al bestaat, deze verre van radicaal en consequent wordt doorgevoerd. Daarvoor zijn er te veel recente cyrillische opschriften merkbaar, ook van overheidswege. Men denke bv. aan de tweetalig (Servo-Kroatisch-Engelse) toeristische wegwijzers in Podgorica, waar het Servo-Kroatisch in het cyrillisch is geschreven. Daarenboven moet er een bijkomende verklaring worden gevonden voor de dominantie van het Latijns schrift op die van privé-personen en privé-instanties.

Andere filologen zien in de verschuiving van cyrillisch naar Latijns schrift, ook in Servië, echter in de eerste plaats het resultaat van een sociologisch proces. Zo bv. Klajn (2006) (over de Servische casus):

“Законска формулација о "равноправности ћирилице и латинице", знамо, није нова. Имали смо је током пола века и видели смо да она у пракси значи повлачење ћирилице

пред латиницом. Не због комуниста, мондијалиста или некакве "ватиканско-коминтерновске завере", него зато што латиница и ћирилица напросто нису у истом положају, нису симетричне. Латиница вам је неопходна за енглески, за латински, за већину страних језика који се уче код нас, за формуле у математици, физици, хемији, за апотекарске рецепте, за аутомобилске регистрације, за дописивање са иностранством, за адресе на Интернету и и-мејлу, за СМС поруке и тако даље. Ћирилица не служи ни за једну од тих функција. Њоме може само да се пише српски, и треба да се пише. Али српски се може писати И ЛАТИНИЦОМ, па многи (већина) тако и чине. У томе је чвор. Ако бисмо хтели по сваку цену да укинемо двоазбучност, да задржимо само једно писмо – то би морала да буде латиница.”³⁶

4.3. Functionele en thematische verdeling

Bunčić (2011: 54) stelt, dat het in biografische situaties onmogelijk is een indeling te maken in functionele categoriën die niet van beide schriften teksten bevatten. In dezelfde passus stelt de auteur overigens ook dat geen van deze teksten tweeschriftig zullen zijn, daar iedereen in beide schriften geletterd is en er dus geen behoefte is aan transcripties (zie ook Bunčić 2011: 174). Dit laatste blijkt door het materiaal duidelijk weerlegd, maar hoe zit het met de onmogelijkheid om dergelijke functionele categorieën te onderscheiden?

Er blijken wel degelijk een aantal zaken te zijn die men, waar men ook gaat, nooit in het cyrillisch zal aantreffen. In het bijzonder gaat het om een aantal zaken die in vast formaat door het openbaar bestuur worden geregeld, nl. eenschriftige wegwijzers naar andere steden en nummerplaten. De reden voor dit fenomeen lijkt voor de hand te liggen: dit zijn bij uitstek opschriften waarvan het de bedoeling is dat zij (ook) door buitenlanders zullen worden gelezen. Dat geldt in het bijzonder voor wegwijzers, die per definitie bedoeld zijn voor personen die niet of minder vertrouwd zijn met de aangedane plek (maar daarom nog niet noodzakelijk buitenlanders hoeven te zijn). Vergelijkbaar met de categorie met de wegwijzers, zijn de eigenlijke verkeersborden. Ook deze zijn, wanneer zij opschriften bevatten (bv. ‘stop’), in het Latijns schrift opgesteld, maar deze relatie is niet exclusief (bv. het bord met ‘школа’ in Herceg Novi, waarvan reeds gewag werd gemaakt in 3.7).

³⁶ “De wettelijke formule over de ‘gelijkwaardigheid van het cyrillisch en het Latijns schrift’ is, zo weten we, niet nieuw. We hebben het een halve eeuw gekend en hebben gezien dat dit in de praktijk de terugtrekking van het ćirilica ten voordele van het latinica betekent. Niet doordat van de communisten, de mondialisten of een of ander ‘complot van het Vaticaan en de comintern’, maar omdat het latinica en het ćirilica zich gewoonweg niet in dezelfde situatie bevinden, omdat ze niet symmetrisch zijn. Het latinica is voor ons noodzakelijk voor het Engels, het Latijn, voor het meerendeel van de vreemde talen die bij ons worden geleerd, voor wiskundige, fysische en chemische formules, voor apothekersrecepten, voor de registratie van auto’s, voor correspondentie met het buitenland, voor het internet en e-maladressen, voor sms-berichten enz... Het ćirilica dient voor geen enkele van die functies. We kunnen – en moeten – er enkel het Servisch mee schrijven. Maar het Servisch kan men ook met het latinica schrijven, en velen (de meerderheid) doen dit ook. Daarin schuilt het probleem. Indien we tot elke prijs zouden een einde zouden willen maken aan de tweeschriftigheid en een slechts één schrift zouden willen behouden – dan zou dat schrift het latinica moeten zijn.”

Er bestaat nog een derde, private categorie die kan hieraan worden toegevoegd, nl. de *borden* bovenop taxi's. Men merke zelfs op dat deze laatsten zelfs steeds als opschrift 'taxi' hebben, en nooit *taksi*, laat staan *максу*, hoewel dit de door zowel de Servische als Montenegrijnse standaardspelling voorgeschreven varianten zijn. De reden hiervoor, lijkt vergelijkbaar met die, waarom verkeersborden steeds in het Latijns schrift lijken opgesteld. Ook een bepaald segment aan taxi's (bv. in de toeristische kuststreek of in de buurt van het treinstation en het vlak ernaast gelegen busstation van de hoofdstad Podgorica) richt zich voor een aanzienlijk deel op buitenlanders op, hoewel ook Montenegrijnen zelf frequent gebruik maken van taxi's. Echter, bij deze opmerking dient men een belangrijke kanttekening te plaatsen. Bunčić (2011: 176) merkte reeds op dat er een woord is dat ook in een niet aan het Servo-Kroatisch aangepaste spelling mag worden gebruikt, nl. pizza (omwille van het gegeven dat *pica*, weliswaar met een ander toon uitgesproken, een vulgaire betekenis draagt). Blijkbaar kan ook 'taxi' daaraan worden toegevoegd; als dusdanig is het woord immers – zij het als secundaire spelling – opgenomen in de nieuwe, officiële Montenegrijnse standaardisatie (Perović et al. 2010: 339). Het lijkt onnodig hierachter een poging te zoeken om het Kroatische gebruik om woorden (incl. namen) van vreemde komaf in hun oorspronkelijke spelling neer te schrijven; de auteurs van de Montenegrijnse standaardspelling schrijven expliciet voor om dergelijke namen aan te passen aan de Montenegrijnse fonologische spelling (Perović et al. 2010: 42); een verklaring voor deze uitzondering wordt niet expliciet opgegeven. Hoe dan ook lijkt het waarschijnlijker dat het hier gaat om een toegift van de opstellers van de spelling aan de gangbare praktijk dan dat taxi-chauffeurs of eigenaars van taxi-bedrijven gebruik hebben gemaakt van de mogelijkheden van de nieuwe spelling. Het lijkt er dus op, dat de vorm 'taxi' niet meer geheel als vreemd wordt aanvoeld; in ieder geval is zoets niet geheel duidelijk.

Nummerplaat uit Šavnik (Burek), met de letter Š

Wat nummerplaten betreft dient te worden opgemerkt dat ook deze leesbaar moeten zijn door buitenlandse politieagenten indien de wagen zich in het buitenland bevindt. Van vreemdelingen kan dan weer worden vermoed dat zij minder vertrouwd zijn met het cyrillische alfabet dan met het Latijnse, laat staan met de Servo-Kroatische/Montenegrijnse versie hiervan, dat in enkele letters van bv. het Russische, het wereldwijd verbreide cyrillische alfabet, verschilt. Ook hier is er dus sprake van gevallen waar het Latijnse alfabet van een voorsprong geniet door zijn status als internationaal alfabet. Men merke daarbij wel op, dat dit niet belet, dat de 'bijzondere' grafemen van het Servo-Kroatisch in zijn Latijnse weergave hierbij niet noodzakelijk worden gemedan. Dit geldt tevens voor wegwijzers.

Het moet echter opgemerkt dat dergelijke vormen van tweeschriftigheid niet kunnen worden gelijkgesteld aan de tweeschriftigheid die voorkomt in China, met het gebruik van de Chinese karakters en de pinyin-transliteratie (zie Bunčić 2011: 85-87). Pinyin-opschriften blijken immers grotendeels supplementair, want louter gericht aan buitenlanders – zo worden elementen als 'brug' en 'weg' doorgaans meteen in het Engels omgezet (*bridge, road*). In het Montenegrijse geval behoren Montenegrijnen en andere Servo-Kroatischkundigen ook tot de doelgroep. Als voornaamste obstakel om in het Chinese geval te spreken van een diglossie voert Bunčić (2011: 86-87) het gegeven aan dat het pinyin niet blijkt door te dringen in andere domeinen, zoals persoonlijke notities of winkellijstjes. 'Pinyin is merely a transcription and not a writing system in its own right, and is used primarily for technical reasons (Bunčić 2011: 87).“ Montenegrijnen zullen hun persoonlijke notities echter zowel in het Latijns als het cyrillisch opschrijven, waarbij men weliswaar vaak een persoonlijke voorkeur heeft voor één welbepaald schrift.

Wat men evenmin in het cyrillisch zal aantreffen, zijn de namen van internationale merken. Sterker nog: deze zal men steeds in hun oorspronkelijke spelling aantreffen, hoewel het voor persoonsnamen maar ook voor merknamen en bedrijfsnamen gebruikelijk is dat zij in lopende

McDonald's in Moskou (Cuboidal 2005)

tekst worden aangepast aan de Servo-Kroatische spelling.³⁷ Zo werden in Cetinje uithangborden waargenomen die versierd werden door het *Coca cola*-logo; dit werd niet aangepast naar *Koka-kola* of *Кока-кола*. Het Russische voorbeeld - waar internationale merk- en bedrijfsnamen wel degelijk in het cyrillisch worden weergegeven – leert, dat dit geen vanzelfsprekendheid is. In Rusland dienen bedrijven, die hun naam in het Latijns schrift willen afficheren, overigens een bijkomende taks betalen (Matović

2012). Men kan zich afvragen of hypothetische internationale merknamen van Russische oorsprong in het cyrillisch zouden worden gelaten. Het vermoeden dat dit niet het geval zou zijn, en dat zij in Montenegro eerder onder hun 'Engelse'

Texaco wordt niet *Teksako* of *Тексако*. Gefotografeerd te Herceg Novi.

transliteratie zouden opereren, kon niet worden getoetst. Occasioneel zijn er in de namen van commerciële gebouwen gevallen van taalvermenging te vinden, met als prominent voorbeeld de 'Societe generale banka Montenegro' – waarbij 'Societe generale' in het van diakritische tekens ontdaan Frans staat, 'banka' een Servo-Kroatisch woord is en 'Montenegro' dan weer een internationalisme (vermoedelijk onder Engelse invloed). Een minder verregaand voorbeeld is de 'Garden Centar' in Bar, waarbij men zich kan afvragen of maker en publiek zich wel bewust zijn van het verschil tussen het Engels (*centre* of *center*) en het Servo-Kroatisch (*centar* of *центар*).

³⁷ Zie bv. Tanjug (2013a), waarin de merknaam *Microsoft* in het artikel zelf wordt weergegeven als *Majkrosoft*, hoewel dit gepaard gaat met een afbeelding waarin de oorspronkelijke titel werd behouden. Men merke op dat dit enkel gebruikelijk is in het 'oostelijke' Servo-Kroatisch en niet in het 'westelijke' (Bunčić 2011: 154-155).

Meer in het algemeen zullen alle handelszaken en merken die zich een eigentijds of internationaal imago wensen aan te meten voor het Latijns schrift opteren. Er werd slechts één geval genoteerd waarbij het gebruik van het cyrilisch leek te worden bevorderd door de wens naar internationale connotaties, nl. in het geval van het café Москва (Moskou) te Cetinje. Voor het overige lijkt het Latijns schrift van een structureel voordeel te genieten. Waar we gewag maakten van een 'internationaal imago' moeten we niet vergeten, dat 'internationaal' nog vaak wordt gelijkgesteld aan 'westers', en dat laatste dan weer aan het Latijnse schrift. "Latin has been linked to Christianity in earlier times and is now, after a secularization of the West, not primarily linked to religion but the West itself, technology, communication and modern life in general. (Berlanda 2006: 49)"

Een aantal handelszaken gaat zelfs zover zich gewoonweg een Engelse naam aan te meten, of, zoals de *Crnogorska banka* een Engelse 'ondertitel' (*member of the otp group*, wijzend op de verwevenheid van het bedrijf met het buitenland). Af en toe wordt er ook voor een andere taal geopteerd. Zo opteren modehuizen, pizzeria's en 'algemene' Italiaanse restaurants al eens voor een Italiaanse naam. De positie van het Engels is echter zo stevig, dat men soms ook handelszaken aantreft

De kantoren van de *Crnogorska banka* in Budva. Men lette op de Engelse 'ondertitel'.

die zich een Engelse naam toemeten, zonder ogenschijnlijke band met het Engelse taalgebied (waarom beschikt Nikšić over een Pet shop) en soms zelfs ondanks het gegeven dat door hen verkochte producten eerder met een ander taalgebied kunnen worden geassocieerd. Zo verkoopt de kledingszaak *Imagine* in Bar *Italian fashion*.

'Dure', professioneel gemaakte reclameborden van grote merken zal men steeds in het Latijns schrift aantreffen, terwijl men reclameborden van kleine bedrijfjes, die mogelijk door de eigenaar of werknemers van het bedrijf zelf werden gemaakt, wel in het cyrilisch schrift kan aantreffen.

Dit Italiaanse restaurant in Podgorica draagt een Italiaanse naam.

Reclame, zowel op borden, op winkeldeuren en winkelruiten als in de vorm van plakreclame, wordt echter enkel aangetroffen in het Servo-Kroatisch, het Engels en het Russisch. Wat het gebruik van het Engels op reclameborden betreft, kan men wederom opmerken dat dit gecorreleerd is met het hippe of moderne imago dat men zich wenst aan te meten.

Het Latijns schrift is nauw verbonden met de hedendaagse popcultuur (Matović 2012). Men denke bv. een *party* met *dj*'s in Budva, waarbij allicht ook meespeelt dat het beoogde

doelpubliek ten minste ten dele uit toeristen bestaat. Dergelijke affiches werden evenwel ook in minder toeristische plekken, zoals Podgorica, aangetroffen. Zeldzaam zijn de uitzonderingen, zoals de bar Монтевидео Pub in Podgorica (met een taalgemengd/schriftgemengd opschrift). Bunčić (2011: 171) merkte reeds op dat advertenties in Servische kranten die in het cyrillisch verschijnen meestal in het Latijns schrift zijn opgesteld, en wijt dit aan een wens om zich een modern imago aan te meten. Wellicht kan deze observatie doorgetrokken worden naar de analyse van het Montenegrijnse straatbeeld.

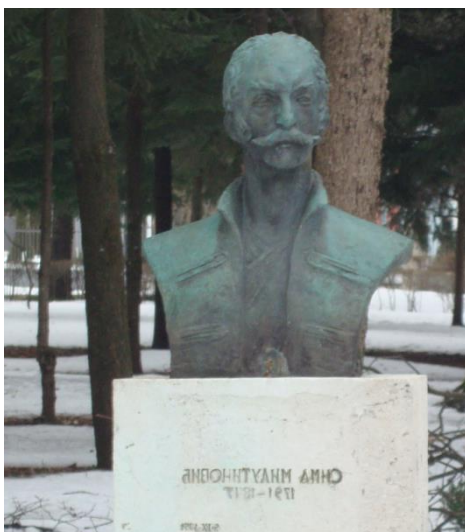
Maar ook ketens van Montenegrijnse of andere ex-Joegoslavische komaf gebruiken steeds het Latijns schrift bij de weergave van hun naam: Lutrija Crne Gore, Staklomont, M-Tel, ... Dezelfde tendens kan men waarnemen bij kleinere handelszaken, die ook in overgrote meerderheid Latijnse opschriften dragen.

Café Perper, Cetinje

Niettemin wordt er hier toch af en toe gekozen voor het cyrillisch. Daar speelt dan vaak een omgekeerde associatie mee: i.p.v. het de moderniteit wordt het cyrillisch verbonden met het verleden en de traditie. Zo draagt café Перпер in Cetinje een cyrillisch opschrift: de perper was immers de munteenheid van Montenegro gedurende de laatste jaren van de regering van prins en later koning Nikola I (P. Z.

2011). In diezelfde straat kan men ook de stedelijke openbare bibliotheek aantreffen, die genoemd is naar de nationale dichter Petar II Petrović Njegoš (1813-1851), en ook hier is het opschrift in het cyrillisch aangebracht (*Безов*). Maar naast dit permanente opschrift, aangebracht op de gevel, plakken er nog enkele tijdelijke aankondigingen aan de ingangseur en dezen zijn dan weer allen in het latinica opgesteld. Dit

Borstbeeld van de Bosnisch-Servische dichter Sima Milutinović (1791-1857) te Cetinje.

illustreert de invloed van historiciteit op de schriftselectie: de naam van de bibliotheek wordt geacht voor lange tijd mee te gaan, vermoedelijk zolang het gebouw bestaat, dezelfde functie heeft en dezelfde naam draagt, en verwijst naar een figuur van historisch belang. De aankondiging van de openingsuren van de bibliotheek of van een literair evenement dat daar plaats zal vinden, verwijst echter naar iets wat niet enkel in de toekomst ligt, maar vooral naar iets wat vluchtig is en weinig historisch en identitair belang heeft. Ook borstbeelden van historische figuren, een zeer vertrouwd element op Montenegrijnse pleinen en in Montenegrijnse parken, dragen steeds een cyrillisch opschrift, met daarop de naam van de afgebeelde. Het gaat dan vaak om personen uit de partizanenstrijd, maar ook om andere historische en culturele figuren.

Hetzelfde geldt doorgaans voor alle monumenten, alsook voor plakaten die moeten herinneren aan bepaalde belangrijke historische gebeurtenissen die zich op die welbepaalde

plek hebben afgespeeld. Niettemin zijn er een aantal uitzonderingen aan te treffen, alle van recente datum. Zo bevinden zich in Bijelo Polje twee gedenkplaten, die de bezoeker herinneren aan een busongeval waarbij op 4 april 2004 twaalf Bulgaarse scholieren om het leven kwamen. (Dit gegeven is uiteraard enigszins ironisch, daar ook het Bulgaars het cyrilisch schrijft gebruikt, en dan nog, in tegenstelling tot het Servo-Kroatisch, exclusief.)

Opschrift van het restaurant *Сочина* in Plužine, met daarboven een keurmerk van het Ministerie van Toerisme en Bescherming van het Leefmilieu.

Ten slotte vind men dergelijke ‘historiciserende’ cyrillicke opschriften ook terug in een bijzondere categorie, nl. bij eetgelegenheden die zich specialiseren in traditionele gerechten uit Montenegro of de Balkan, zoals bv. het restaurant *Сочина* in Plužine. Men merke daarbij op, dat boven het door de eigenaars van het restaurant aangebrachte cyrillicke opschrift, een Latijns keurmerk hangt, toegekend door het Ministerie van Toerisme en Bescherming van het Leefmilieu. Dit verschil kan worden verklaard door het gegeven, dat de overheid dit keurmerk toekent ongeacht de aard en inrichting van het restaurant in kwestie. De eigenaars van het restaurant zullen daarentegen wensen de band van hun zaak met de traditie te benadrukken, en bijgevolg kiezen voor het traditioneelste schrift. Dit betekent echter niet dat de eigenaars het latinica absoluut zullen schuwen. Praktische noodzaak, zoals het aantrekken van toeristen die niet noodzakelijk geletterd zijn in het cyrillicke, kunnen hem of haar ertoe

verleiden toch maar gebruik te maken van het internationale voordeel van het Latijns schrift. Zo hebben de uitbaters van het zonet genoemde restaurant iets verderop een richtingaanwijzer aangebracht, waarop de naam van hun zaak in het Latijns schrift wordt gespeld. Het eigenlijke opschrift of uithangbord aan het gebouw waarin de handelszaak gehuisvest is, is echter van minder belang voor het aanlokken van toeristen maar niettemin van belang voor het tentoonspreiden van de identiteit van de zaak. Maar zelfs indien een dergelijk verklaringsmodel niet (helemaal) zou opgaan om deze Latijnsschriftige richtingaanwijzer te verklaren, dan nog doet dit geen afbreuk aan de stelling dat een band met het traditionele, in casu met de traditionele keuken, de kans op een gebruik van het cyrillisch vergroot.

Dit betekent overigens nog niet dat alle elementen van het taallandschap dat door handelszaken worden geleverd dan in het cyrillisch zullen zijn. In de afbeelding hiernaast, kan men zien hoe een snackbar in Podgorica die ćevapi op de wijze van Banja Luka verkoopt, zijn naam in het cyrillisch alfabet spelt. De aankondiging van de prijzen gebeurt daarentegen in het Latijns schrift. Om dit te verklaren, is het allicht handig om te verwijzen naar wat er werd gesteld n.a.v. de bibliotheek Njegoš en het restaurant Sočina: ook hier wordt de naam van het gebouw (of beter, wat er zich in het gebouw bevindt) in het cyrillisch geschreven, omdat dit opschrift – de naam – als essentieel wordt gezien en de locus is van de emotionele en culturele associaties die er met het gekozen schrift wordt gemaakt. De aankondiging van de prijzen is daarentegen van tijdelijker aard en valt gemakkelijker te beschouwen als bijkomstig.

Deze snackbar in Podgorica specialiseert zich in ćevapi op de wijze van Banja Luka en voert dan ook een cyrillisch opschrift. Men merkt ook op dat de aankondiging van de prijzen in het Latijns schrift gebeurt.

bepaalde identitaire implicaties heeft: het cyrillisch wordt dan geconcipieerd als zijnde ‘van ons’, als deel van een historische, nationale identiteit – ook als men dit schrift voor het overige zelden gebruikt.³⁸ Toen aan de Universiteit van Belgrado aan 500 studenten hun associaties bij de woorden *latinica* en *ćirilica* gevraagd werd, bleek niet alleen dat het cyrillisch meer en vaker dezelfde associaties opriep dan het Latijns schrift, maar ook dat

Een zeer extreem geval van historicisering van het cyrillisch kan men ook aantreffen in Cetinje. Op de gevel van de vroegere Montenegrijnse nationale bank, dat tegenwoordig dienst doet als museum, werd een tweeschriftig opschrift aangebracht: aan de rechterzijde leest men ‘Crnogorska banka’ in het Latijns schrift, en aan de rechterkant hetzelfde, maar dan niet enkel in het cyrillisch, maar dan nog in het cyrillisch zoals dat voor de hervormingen van Vuk Karadžić.

Uiteraard is het zo dat, wanneer men gewag maakt van historicisering, dit ook

³⁸ Schriften kunnen zelfs een rol als nationale identificatiemiddel spelen wanneer zij in hun geheel of bijna niet actief worden gebruikt of zelfs begrepen. Voor de ‘revival’ van glagolitische symboliek bij een aantal Slavische volkeren, vooral de Kroaten, en de verregaandere ‘revival’ van het traditionele Mongoolse schrift, zie Bunčić (2011: 90-93).

associaties als *srpski, Vuk Karadžić, Srbi, Srbija, srpski jezik, srpstvo, staro, naše pismo, Sloveni, Srbin, tradicija, vek, deo naše istorije, nacija, naša, poreklo*³⁹ e.d. legio zijn (Piper 2004: 273-274). Het latinica leverde dan weer reacties op als *Hrvati, zapad, engleski, Hrvatska, engleski jezik, Rim, hrvatski, italijanski, katolici, Hrvat, hrvatski jezik, Austrija, globalizacija, daleko, Evropa, inostranstvo, Italija, katoličanstvo, katolička, katolička crkva, Latini, latinski jezik, nemački, opšteprihvaćena, poljski jezik, svetsko pismo, slovački, tuđe*⁴⁰ e.d. op, wat telkens op de een of andere manier verwijst naar de ‘vreemdheid’ van het Latijnse schrift.⁴¹ Er lijkt weinig reden te zijn om aan te nemen dat dit in Montenegro erg anders is. Uit persoonlijke contacten blijkt in ieder geval dat het cyrillisch nog algemeen wordt gezien als deel van het Montenegrijnse verleden en de Montenegrijnse identiteit, zowel door personen die het verminderde gebruik van het cyrillisch betreuren als een verlies van een stukje nationale (Montenegrijnse of Servische) identiteit als door personen die de opmars van het Latijns schrift toejuichen als zijnde een blijk van vooruitgang en aansluiting bij het moderne Europa. Immers, de kwalificatie van het cyrillisch als ‘oud’ kan zowel positief worden ingeschat (nl. als te bewaren onderdeel van de nationale identiteit) als negatief (nl. als verouderd). Daarbij dient evenwel gezegd dat volgens het experiment van Piper (2004) ‘ćirilica’ wel vaak associaties met tijd (‘oud’, figuren als Vuk Karadžić, enz...) oproep, terwijl ‘moderno’ slechts éénmaal in verband gebracht werd met het Latijns schrift. Dit komt min of meer overeen met mijn persoonlijke ervaring waaruit blijkt dat het cyrillisch vuriger passies oproept dan het Latijns schrift.

Door het gegeven dat het cyrillisch er eerder werd geïntroduceerd dan het Latijns schrift, laat het zich in Servië vrij gemakkelijk gebruiken als “один из наиболее важных отличительных признаков сербской национальной культуры”⁴² (Piper 2004: 271) en dus van de Servische nationale identiteit. De houding van veel Servische nationalistten ten aanzien van beide schriften wordt treffend verwoord door Kovačević (2005: 48):

*“Ћирилица јесте српско писмо, а латиница Гајева, с малом Данићевићевом дорадом, није српско писмо, него је писмо српског језика. Она није српско писмо зато што и није створена за српски језик, али је писмо српскога језика зато што се тај језик данас не само код Срба него и код Хрвата, муслимана и Црногораца пише латиницом. Чак када би код Срба српски језик био само ћирилички исписиван, латиница би и даље била писмо српскога језика. Јер српски језик данас као књижевни не употребљавају само Срби. Њега под несрпским именом користе и Хрвати и муслимани, а исписују га само латиницом.”*⁴³

³⁹ Servisch, Vuk Karadžić, Serven, Servië, Servische taal, Servendom, oud, ons schrift, Slaven, Serf, traditie, eeuw/tijdperk, deel van onze geschiedenis, natie, de onze, herkomst

⁴⁰ Kroaten, westen, Engels, Kroatisch, Engelse taal, Rome, Kroatisch, Italiaans, katholieken, Kroat, Kroatische taal, Oostenrijk, mondialisering, veraf, Europa, buitenland, Italië, catholicisme, katholiek, katholieke kerk, Latijnen, Latijnse taal, Duits, algemeen aanvaard/aangenomen, Poolse taal, wereldschrift, Slowaaks, vreemd

⁴¹ Een enkele keer wordt *Srbija* (Servië) of *srpsko pismo* (Servisch schrift) opgenoemd, maar zoals Piper (2004, 276) opmerkt is het verre van onmogelijk dat dit gaat om een associatie door antonimie.

⁴² “één van de belangrijkste onderscheidende kenmerken van de Servische nationale cultuur”

⁴³ **“Het ćirilica is het Servische schrift, en het latinica van Gaj, met een kleine verfijning van Daničević, is geen Servisch schrift, maar een schrift van de Servische taal.** Het is geen Servisch schrift omdat het niet voor de Servische taal is geschapen, maar ze is een schrift van de Servische taal omdat deze taal niet enkel door de

Nationale identiteiten en symbolen zijn echter grotendeels geconstrueerde en dus veranderlijke gegevens. Zo werd het cyrillisch in de 19^e eeuw ook door de moslimbevolking beschouwd als het traditionele schrift van Bosnië en dus deel van hun culturele erfgoed, terwijl dit eind 20^e eeuw dermate was omgeslagen dat het grotendeels werd beschouwd als louter toebehorend aan de Servische 'vijand' (Bunčić 2011: 119-120).⁴⁴ Tekenend hiervoor is dat het, zeker in Bosnië en Hercegovina, gebruikelijk om bij 'vertalingen' van het Bosnisch/Bosnjaks en/of het Kroatisch naar het Servisch van opschriften en teksten voor personen die de taal als vreemde taal leren, dezelfde tekst te gebruiken, maar dan in het cyrillisch i.p.v. het Latijns schrift (Radić 2008: 371). Zo wordt het cyrillisch gecategoriseerd als 'vreemd', althans vanuit Bosnisch/Bosnjaks en Kroatisch oogpunt. Tevens krijgen ook niet-moedertaalsprekers de indruk dat het verschil in het gebruik van de schriften strenger is dan het in werkelijkheid is (Radić 2008: 8).

Men kan zich inbeelden dat een dergelijke evolutie, hoe vreemd dit misschien kan worden gevonden in het licht van de geschiedenis, zich ook in Montenegro zou voltrekken. Immers, waar de (met het latinica geassocieerde) Kroaten de 'ander' zijn ten opzichte waarvan de Servische identiteit voornamelijk zou worden onderscheiden (men kan veronderstellen dat het cyrillisch niet dezelfde rol zou spelen indien de Bulgaren de voornaamste 'ander' waren, al is het natuurlijk denkbaar dat de specifiek Servo-Kroatische cyrillische letters dan die rol zouden vervullen), zijn het de met het cyrillisch zelf geassocieerde Serven die de 'ander' zijn, althans voor Montenegrijnse (taal)nationalisten. Zoals Berlanda (2006: 28-29), in navolging van Fishman en Coulman, opmerkt, is de keuze voor een schrift verweven met een verlangen te gelijken op een bepaalde gemeenschap of net om zo verschillend mogelijk te zijn: „Losing its own identity and wanting to belong to a desired group or ideology: it is precisely these two poles between which speech communities need to operate, and often keeping the balance between these two factors is a difficult task (Berlanda 2006: 29).“ Maar vooralsnog lijkt er weinig op te wijzen dat een dergelijke evolutie zich ook in Montenegro aan het voltrekken is en dat het cyrillisch dreigt (even radicaal als in Kroatië en Bosnië en Heregovina) te worden gepercipieerd als het 'schrift van de ander' (nl. de Serf).⁴⁵ Mogelijk ligt de oorzaak hiervan (ook) in het gegeven dat Montenegro nog steeds overwegend het christelijk-orthodoxe geloof

Serven, maar ook door de Kroaten, moslims en Montenegrijnen in het Latijns schrift wordt geschreven. Zelfs indien het Servisch bij de Serven enkel in het Servisch werd geschreven, dan nog zou het latinica een schrift van de Servische taal zijn. Want niet enkel de Serven gebruiken de Servische taal als standaardtaal. Zowel de Kroaten als de moslims gebruiken het onder een niet-Servische naam, en schrijven het enkel in het Latijns schrift.”

⁴⁴ In Kroatië lijkt zich net de omgekeerde tendens zich te manifesteren, nu ervoor gepleit wordt om het cyrillisch schrift als onderdeel te beschouwen van het Kroatisch cultureel erfgoed en Matica hrvatska wetenschappelijke conferenties houdt met als titel *Hrvatska ćirilčna baština* ('Het Kroatische cyrillische erfgoed') (Muhoberac 2012). Uiteraard gaat dit gepaard met hevige tegenstand en blijven velen in Kroatië het cyrillisch zien als schrift van 'de vijand'. Hiervan getuigen de protesten tegen de invoering van tweeschriftige wegwijzers in Vukovar (Tanjug 2013b). Hierbij dient misschien opgemerkt dat er glyfische verschillen waren tussen het westelijke ('Kroatische') cyrillisch en de oostelijke ('Servische') variant, en binnen die eerste ook tussen de katholieke variant en de versie die moslims plachten te gebruiken (Bunčić 2011: 137-138).

⁴⁵ Zo is het misschien vermeldenswaardig dat, waar Servisch-gezinde wetenschappelijke publicaties als *Слово* uitsluitend opgesteld zijn in het cyrillisch, ongetwijfeld ten teken van de Servische identitaire waarde van dit schrift, artikels in montenegrijnistische publicaties als *Matica* of *Riječ* in overweldigende meerderheid in het latinica zijn opgesteld. Zij maken evenwel wel degelijk ruimte voor bepaalde stukken die in het cyrillisch zijn opgesteld, hetgeen aangeeft dat zij dit schrift ook niet verwerpen.

aanhangen, i.t.t. de Bosnjakken. Daarbij schuilt het gevaar van een negatieve beeldvorming van het cyrillisch als 'vreemd schrift' uiteraard vooral bij dat gedeelte dat zich als etnische Montenegrijn (en expliciet als niet-Serf) beschouwt; in het pro-Servische kamp is de waardering van het cyrillisch uiteraard zeer positief (mogelijk net omwille van de vrees dat het cyrillisch als schrift en de Servische Montenegrijnen als groep in hun voortbestaan bedreigd worden). Zo deinen Stojanović en Bojović (2006: 9) er niet voor terug te stellen dat het Montenegrijnse nationale ingebakken zitten in de Servische taal en het cyrillisch schrift. Of nog: “Можемо ли да говоримо о културном, традиционалном, духовном, о идентитету уопште простора садашње Црне Горе, а да заобиђемо причу о ћирилици, писму којим цу овдје писали и писани вјекови[?]”⁴⁶ (Stojanović & Bojović 2006: 153)

De stadsschouwburg van Nikšić (de *Nikšičko pozorište*) biedt een handig voorbeeld van de rol

die historiciteit speelt bij de schriftkeuze. Zoals men op onderstaande foto kan zien, zijn vergankelijke zaken, zoals de mededeling van het theaterbestuur dat zij nieuwe acteurs aanwerven en de niet al te duur ogende wegwijzer naar de ticketverkoop (*biletarnica*), in het Latijns schrift aangebracht. De affiche van de voorstelling is echter in het cyrillisch schrift opgesteld. De reden die men kan

Aankondiging van de voorstelling “Ja, Nikola I”. Aangetroffen in Nikšić.

vermoeden, schuilt in het onderwerp zelf. De voorstelling ‘Ja Nikola I’ (“Ik, Nicolaas I”) handelt immers over de laatste vorst van het onafhankelijke Montenegro van voor de Eerste Wereldoorlog (K. 2012). Het onderwerp is dus duidelijk historisch van aard, hetgeen, zoals gesteld, bevorderlijk is voor het gebruik van het cyrillisch schrift.

Men merke in verband met deze casus overigens op dat, hoewel de naam van de schouwburg op het aankondigingsbord aangebracht werd in het Latijns schrift, het gebouw zelf over een veel ouder uithangbord beschikt, waarop de naam in het cyrillisch werd gespeld. Dit brengt ons bij het volgende onderwerp, nl. wat men de chronologische distributie van het schriftgebruik kan noemen, d.w.z. de wijze waarop het schrift waarin een aangetroffen opschrift is opgesteld (mede) wordt bepaald door de leeftijd ervan.

⁴⁶ “Kunnen we spreken over het culturele, het traditionele, het spirituele, over de identiteit in het algemeen van het gebied van het huidige Montenegro, en voorbijgaan aan het verhaal over het cyrillisch, het schrift waarin de eeuwen hier geschreven hebben en geschreven staan?”

Het oude uithangbord van de schouwburg van Nikšić.

Om allicht met de reeds vermelde historicering vergelijkbare redenen zullen opschriften van grote musea en andere belangrijke cultuurinstellingen doorgaans in het cyrillisch schrift worden aangebracht – een neiging die nog versterkt wordt door het gegeven dat veel van dergelijke gebouwen nog uit de Joegoslavische periode tellen en

dus vrij oud zijn⁴⁷. Een enkele keer vindt men bij een dergelijke instelling een volwaardig tweetalig opschrift waarbij voor het Servo-Kroatisch het cyrillisch werd gebruikt: het *Музеј краља Николе*/King Nicholas' Museum in Cetinje. Men mag het gebruik van het cyrillisch in de namen van grote cultuurgebouwen allicht niet reduceren tot hun historiciteit of de ouderdom die vele van deze gebouwen hebben. Ook het vrij recent (1997 [CNP 2012]) grondig gerenoveerde gebouw van het

Het Koninklijk Theater 'Zetski dom' te Cetinje.

Montenegrijnse Nationaal Theater (*Crnogorsko narodno pozorište*) heeft zijn hoofdschrift in het cyrillisch. Allicht speelt ook nog iets nog minder tastbaars dan historiciteit een rol, wat men zou kunnen omschrijven als een associatie met grootsheid, verhevenheid of op zijn minst eeuwigheid. Men denke in dat verband ook aan het cyrillische opschrift dat gebruikt wordt door de boekhandel Njegoš (*Књижара Његош*) in het anders vrij cyrillisch-arme Podgorica.

Naast dit contrast hedendaagsheid/historiciteit, kan men dus nog een tweede, hierbij aansluitend contrasterend paar postuleren, nl. verhevenheid (of: hogere cultuur) en lagere cultuur. Zo zullen fastfoodzaken, geassocieerd met een moderne, stedelijke en populaire consumptiecultuur zelden of nooit cyrillische opschriften gebruiken. Waar er wordt verwezen naar hogere cultuur in de naam van een handelszaak of openbare instelling, of wanneer de activiteiten van een openbare instelling met hogere cultuur worden geassocieerd – bv. in het geval van het reeds eerder vermelde Montenegrijnse Nationaal Theater, het Koning Nicolaasmuseum, of in het geval van de andere nationale musea in Cetinje – is de kans op gebruik van het cyrillisch net zeer groot, zeker wat het voornaamste opschrift van een gebouw betreft. Dit betekent echter niet dat dit de opschriften geheel en al predetermineert tot het gebruik van het ćirilica. Zo is het voornaamste opschrift op het gebouw van de *Muzeji i galerije Podgorice* (Musea en galerieën van Podgorica) wel degelijk in het latinica opgesteld.

⁴⁷ Zie 4.2.

Deze twee handelszaken in Podgorica illustreren de tendens tussen functionele distributie van beide schriften waarin het Servo-Kroatisch kan worden geschreven. Links bevindt zich een boekhandel, d.w.z. een handelszaak die op zichzelf reeds een hoger cultureel gehalte heeft dan dat van de aanpalende verkoper van snelle hapjes. Daarenboven is deze specifieke boekhandel vernoemd naar een schrijver, m.n. de 19^e-eeuwse dichter Njegoš, zowat het symbool van zowel de Montenegrijnse literatuur als het traditionele Montenegro. Deze combinatie van associatie met de hogere cultuur als historiciteit, maakt de keuze voor een cyrillisch opschrift aannemelijk. De aanpalende fastfoodzaak ontbeert echter deze associaties, en roept in tegendeel het moderne, 'Westerse' of toch 'geïnternationaliseerde' stadsleven in zich op. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat de eigenaar van de zaak ervoor heeft gekozen om zijn slogan, 'Ukus koji spaja', in Latijnse letters te afficheren, en er in dit geval zelfs voor het Engelse 'fast food' kiest i.p.v. het Servo-Kroatische 'brza hrana'.

Deze bijeenkomst in de adventistische kerk, getiteld "Christus, redder der mensheid", is weliswaar christelijk van aard, maar wordt als niet-orthodox evenement echter in het Latijns schrift aangekondigd. Aangetroffen in Podgorica.

knjižara), waarvan de openingsuren in het cyrillisch staan aangekondigd, en het *crkveni restoran* in Nikšić, zo genoemd omdat het gehele interieur vol staat met religieuze

Naast historiciteit en de band met de 'hogere cultuur' is er nog een element dat het gebruik van het cyrillisch aanzwengelt, nl. de band met het orthodoxe christendom. Het spreekt vanzelf dat het cyrillisch nog steeds dienst doet als liturgisch schrift, zowel in de Servisch-Orthodoxe Kerk (waartoe de meerderheid van de Montenegrijnen behoort) als van de Montenegrijns-Orthodoxe Kerk. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in Piper's (2004: 273) eerder vermelde onderzoek woorden als *pravoslavlje* (orthodoxie), *crkva* (kerk), *Jevandjelje* (evangelie), *manastir* (klooster) of *sveto* (heilig) opduiken in verband met het trefwoord 'cyrillisch'. Ook andere organisaties die verband houden met de orthodoxie vertonen een sterke, zo niet exclusieve neiging tot het gebruik van het cyrillisch. Twee voorbeelden kunnen dit illustreren: het gebouw van de kerkelijke kring (*crkveno okruženje*) van Cetinje, waar o.m. de christelijke radio Cvetigora is gevestigd (hetgeen in grote, cyrillische letters op de voorgeven is aangebracht) alsook een boekhandel met religieuze literatuur (*crkvena*

afbeeldingen en omdat verschillende religieuze verenigingen erin bijeenkomen. Het gebouw waarin dit restaurant zich bevindt, heet trouwens de Dom Svetog Vasilija Ostroškog (Het Huis van de Heilige Basilius van Ostrog). Reclame wordt dan weer zelden in het cyrillisch aangetroffen, tenzij het inderdaad gaat om aan de orthodoxie verbonden zaken (bv. reclame voor een lezing in het klooster Podmaine in Budva). Allicht is het ook omwille van de associatie van het godsdienstigen dat alles wat met de dood en begrafenissen te maken heeft, een cyrillisch opschrift draagt: men denke aan begrafenisondernemers (Stojanović 2011: 92), maar ook bv. aan bloemenwinkels nabij begraafplaatsen, bv. in Nikšić.

Andere godsdiensten hebben de band met het cyrillische schrift niet. Moslims gebruiken doorgaans het Latijnse schrift – ook al zou men kunnen opperen dat het gebruik van het Arabisch schrift de islamitische identiteit duidelijker in de verf zou zetten. Het Arabisch schrift wordt echter zelden aangetroffen; de enige uitzondering zijn soera's op doodsberichten en aan moskeeën. Hoewel het *arabica* ooit wel werd gebruikt om het Servo-Kroatisch weer te geven, is de kennis daarvan allang verdwenen. Bijgevolg heeft het weinig zin dit schrift te gebruiken om nieuwe boodschappen over te brengen. Niet-orthodoxe christenen gebruiken ook doorgaans, zo niet steeds, het Latijnse schrift. In Montenegro gaat dit vooral om katholieken, maar in Podgorica werd ook Latijnsschriftige reclame opgemerkt voor een protestantse bijeenkomst. Ook islamitische verenigingen gebruiken steeds het Latijns schrift, al dan niet vergezeld door soera's in het Arabisch (en dus het Arabisch schrift).

Het hoeft dan ook niet te verbazen dat een aantal geëngageerde auteurs achter de achteruitgang van het cyrillisch schrift in Servë en Montenegro een aanval op het orthodox-christelijke geloof en zelfs een sluikse poging tot 'rooms-katholicisering' (*porimokatoličavanje*) zoeken (zie bv. Milošević 2005). Dergelijke beweringen hebben veel weg van samenzweringstheorieën. Niettemin lijkt het voor verder sociolinguïstisch onderzoek belangrijk te beseffen dat de hedendaagse gebeurtenissen m.b.t. het schrift door een deel van zowel de brede bevolking als van de plaatselijke intelligentsia in dergelijke termen wordt geconcipieerd. Zelfs indien men, zoals de schrijver dezes, vermoedt dat dergelijke theorieën als dusdanig weinig au sérieux moeten worden genomen, dan nog kan men niet onder de vaststelling uit dat er een nauw verband wordt gelegd tussen geloof en schrift. Daarbij zijn ook geloof en nationale identiteit zelden ver van elkaar verwijderd. Zo beschouwt de reeds aangehaalde Milošević (2005: 72) de decyrillisering als een nieuwe stap in de kroatisering van de Montenegrijnen en dus de verwezenlijking van de 'ducleaanse' ideologie, d.w.z. het gedachtengoed van de vooroorlogse Montenegrijns-nationalistische ideoloog en latere collaborateur Štedimlja als zouden Montenegrijnen 'Rode Kroaten' zijn (Troch 2007: 54) – ook al zijn er betrekkelijk weinig aanwijzingen dat de hedendaagse Montenegrijnse nationalisten zich op dit gedachtengoed baseren (Troch 2007: 54-55), ondanks dat er een overeenkomst is met de stelling van Štedimlja's en vooral de politicus Drljević, die eveneens tijdens de Tweede Wereldoorlog met de Italianen zou collaboreren, als zou er een band zijn tussen Montenegrijnse en westerse identiteit (zie voor Drljević gedachtengoed i.h.b. Troch 2007: 53).

Een bijzondere categorie vormen graffiti en stickers die op één of andere manier een band vertonen met de voetbalwereld. Hiervan werd er reeds eerder gewag gemaakt.⁴⁸ Er zal hier dan ook niet op teruggekomen worden.

Nauw verwant met de factor van het orthodoxe christendom, is de factor van het Servendom. Het is allicht geen toeval dat een gedenkplaat, opgehangen aan een huis in Herceg Novi, ter herinnering aan het feit dat „у овој кући живио је и стварао велики српски пјесник Стеван Раичковић 1928-2006“⁴⁹ en daar opgehangen door de SPKD (d.i. **Srpsko** prosvjetno i kulturno društvo⁵⁰) Prosvjeta,

Gedenkplaats ter ere van de dichter Stevan Raičković. Aangetroffen in Herceg Novi.

in het cyrillisch is opgesteld. Het Servendom wordt immers vaak in verband gebracht met de christelijk-orthodoxe traditie (soms in werkelijk religieuze zin, soms in een bredere, culturele zin), en deze op haar beurt dan weer met het gebruik van het cyrillisch schrift. In dit specifieke geval speelt mogelijk ook een rol dat gedenkplaten doorgaans in het cyrillisch schrift zijn opgesteld, zelfs indien zij geen duidelijke band met de christelijke orthodoxie of het Servendom vertonen. Hierbij speelt de chronologische factor allicht een aanzienlijke rol.⁵¹

Ten slotte dient er ook gewag gemaakt te worden van die categorie Servo-Kroatische opschriften, die in beide schriften zijn opgesteld. Zij zijn, zoals uit de ruwe cijfergegevens ook blijkt, eerder zeldzaam. Wanneer dergelijke opschriften worden aangetroffen en deze uit de privé-sector voortkomen (bv. een kapperszaak in Cetinje, waarvan het opschrift op de deur in het cyrillisch en op het uithangbord in het Latijns schrift staat gespeld), lijken dit eerder toevalstreffers te zijn. Het gaat dan ook steeds om twee verschillende borden: nooit gebruiken privé-personen of privé-bedrijven beide schriften op één bord.

Waar men dit regelmatig aantreft, zijn openbare gebouwen, bv. het presidentieel paleis in Cetinje, en het gebouw van het staatsblad (Službeni list/Службени лист) en de stedelijke trouwzaal in Podgorica). Op deze kwestie zal specifieker worden ingegaan, wanneer we onze aandacht zullen richten naar de politieke factoren die de schriftkeuze eventueel zouden kunnen beïnvloeden.⁵²

⁴⁸ Zie 3.7.

⁴⁹ “In dit huis woonde en werkte (lett.: schiep) de grote **Servische** dichter Stevan Raičković (1928-2006).“ Onze benadrukking.

⁵⁰ „**Servische** educatieve en culturele associatie“ Onze benadrukking.

⁵¹ Zie 4.2.

⁵² Zie 4.4.

Indien we onze aandacht nu even verplaatsen van de vraag naar de oorzaken van de schriftkeuze binnen de Servo-Kroatische taal naar de vraag naar de taalkeuze als dusdanig, d.w.z. naar de vraag waarom sommige opschriften, in een land waarvan de bevolking in de overgrote meerderheid het Servo-Kroatisch (onder al zijn verschillende benamingen) als moedertaal heeft, toch geheel of gedeeltelijk in een andere taal staan – een andere taal die, zoals uit de ruwe gegevens al bleek, meestal het Engels is, met het Russisch dat op verre afstand volgt. Voor minstens één categorie opschriften lijkt de achterliggende reden vanzelfsprekend, nl. voor die handelszaken die zeer bewust een buitenlands imago wensen aan te kleven. Men denke bv. aan Irish Pubs, die men zowel in Podgorica als in Nikšić (en mogelijk nog op andere plaatsen) kan aantreffen en die in de regel een Engelstalig opschrift dragen.⁵³

TTweetalige reclame voor moderne communicatietechnologie in Podgorica. Naam en hoofdboodschap zijn in het Engels, maar een kleinere, bijkomende boodschap wordt in het Servo-Kroatisch geafficheerd.

Desalniettemin moeten we toch vaststellen dat de wens om zich een modern imago aan te meten en het feit dat een bepaald verhandeld of geadverteerd product van moderne oorsprong is, vooral een invloed heeft op de schriftkeuze, en veel minder op de taalkeuze. Zo zal een handelszaak, die zich specialiseert in de verkoop van mobiele telefoons of andere moderne technologie, zeker niet noodzakelijk een Engels opschrift aan zijn gevel hangen of in het Engels reclame voeren. Dergelijke voorvallen zijn zelfs betrekkelijk schaars. Maar indien men Engelstalige reclame aantreft die (in de eerste plaats) gericht lijkt op Montenegrijnen, dan zal het doorgaans om producten gaan die in deze categorie vallen.

⁵³ Daarbij kan terzijde natuurlijk worden opgemerkt dat zijn status als internationale lingua franca zelfs hier in het voordeel van het Engels speelt, daar geen enkele ‘Ierse kroeg’ ervoor opteert om zich in het Iers-Gaelisch te affichereren, ook al kan men opperen dat deze taal nog veel duidelijker de Ierse identiteit zou weergeven dan het Engels.

De 'Gradska knjižara' (Stadsboekhandel) in Podgorica stelt de onderzoeker voor een klein klasseringsprobleem: moet 'city bookstore' hier opgevat worden als de Engelse vertaling van de naam van de handelszaak, of als een Engelstalig 'bijchrift'?

Een naam als *Caffe Trendy* vereist niet enkel een modern meubilair, maar ook een modern alfabet. Aangetroffen in Podgorica.

Maar, zoals gezegd, bevordert de wens om zich een modern imago aan te meten wel het gebruik van het Latijns schrift, en dit zodanig dat men kan gewagen van een wetmatigheid. Dit geldt zowel voor reclame als voor de uithangborden van handelszaken. Deze wetmatigheid beperkt zich niet tot die handelszaken en producten waarvoor doelbewust een *hip* imago wordt nagesteeft; hedendaagsheid volstaat daarbij. Slechts in uitzonderlijke gevallen kan de 'internationale' factor het gebruik van het cyrillisch schrift bevorderen. Zo werden er in Bar affiches aangetroffen die de 'Dagen van de

Russische film in Montenegro' aankondigden, en die in het cyrillische Servo-Kroatisch waren opgesteld. Mogelijk is het daarbij de verwantschap en de vertrouwdheid met de Russische cultuur te onderstrepen.

Het lijkt dus te lukken een aantal factoren op thematisch-functioneel vlak te identificeren die de schriftkeuze beïnvloeden. Is dit in tegenspraak met de stelling van Bunčić, zoals aangehaald aan het begin van dit hoofdstuk? Mogelijk wel, maar enkel indien er een (overdreven) letterlijke lezing hanteren. Echter, de auteur benadrukt – in een andere passus – zelf dat “bigraphism should not be misunderstood in a way that choice of one of the two scripts is completely arbitrary (Bunčić 2011: 170).“ Immers, ieder schrift heeft, in een meerschriftige omgeving, ook bepaalde indexicale betekenissen, associaties die het verkrijgt door het frequente gebruik in bepaalde contexten of door bepaalde groepen. Eenzelfde observatie wordt gemaakt door Berlanda (2006: 39). We hebben hier overigens al naar gewezen in het vorige hoofdstuk, waar de mogelijkheid om dissociatie dan wel associatie met het Servendom werd besproken. Als indexicale betekenis voor het cyrillisch schrift in de Servo-Kroatische ruimte noemt Bunčić (2011: 170) inderdaad de Servische cultuur, maar ook 'traditionele waarden'. Dit lijkt overeen te stemmen met onze bevindingen, al zijn die laatste

allicht iets gedetailleerder dan en veeleer omschreven in termen van 'historiciteit' en 'hogere vs. lagere cultuur'. Wat dit laatste betreft, hoeft dit niet opgevat te worden als bewijs van het bestaan van een H/L-differentiatie en dus van digrafie, daar opschriften die verband houden met hogere cultuur verre van alle in het cyrillisch zijn geschreven en omgekeerd lang niet alle uitingen van 'lage' cultuur in het Latijns schrift. Wel gaat het om patronen die kunnen worden terugvinden en die de schriftkeuze kunnen *beïnvloeden*, zonder dat die daarom ophoudt in wezen arbitrair te zijn. In wezen had ieder van de genoemde teksten evengoed in het cyrillisch schrift kunnen zijn opgesteld (zie ook Bunčić 2011: 174).

Het beperkte aantal categorieën dat uitsluitend in één welbepaald schrift tegenkomt, vermeld aan het begin van dit hoofdstuk, lijken dermate uitzonderlijk en beperkt van omvang, dat zij allicht van weinig belang zijn voor het algemene beeld. Dit geldt in het bijzonder voor de nummerplaten, die uiteindelijk in hun geheel afhankelijk zijn van (één welbepaald onderdeel van) de overheid. Als dusdanig is het verleidelijk hun sociolinguïstische relevantie te reduceren tot het niveau van dat van de toevallige keuze van één individu. De overheid is echter niet zomaar 'iemand': haar invloed is aanzienlijk groter, en dergelijke beslissingen kunnen verdacht worden bewuster genomen te worden dan de vaak arbitrair ogende schriftkeuze van enkelingen. Vanuit Servischgezinde hoek wordt de overheid dan ook verweten een bewuste anti-cyrillische politiek te voeren.

4.4. Politieke invloeden en de symbolische functie van de schriften

De voorsprong, waarnaar we op het einde van de vorige sectie hebben verwezen, dient o.i. echter niet geheel en al te worden opgevat als wijzende op het belang van de toeristische sector, hoewel deze inderdaad vermoedelijk een stimulerende functie zal hebben op het gebruik van het Latijns schrift. Meer in het algemeen wordt het latinica geassocieerd met modernisering en internationalisering. Dit wordt ook bevestigd door gesprekken ter plekke, waarbij sommigen deze veranderingen positief beoordelen en andere negatief. Deze laatsten zullen het verminderde gebruik van het cyrillische schrift dan ook eerder associëren met het verlies van de (vaak als Servisch opgevatte) identiteit van Montenegro. In sommige gevallen wordt er ook een doelbewuste politiek achter gezocht. Zelfs indien de aantijging dat de overheid het gebruik van het cyrillisch wenst terug te dringen, zou kloppen, lijkt het echter onwaarschijnlijk dat dit de enige oorzaak zou zijn van het voortschrijdende gebruik van het Latijnse schrift. Ook in Servië, waar het cyrillische schrift nochtans het enige is dat van ambtswege in gebruik is, gaf volgens een enquête uit 2002 39,8% van de inwoners aan het Latijnse schrift te gebruiken, tegenover slechts 21,9% die het cyrillisch gebruiken en 38,3% die zich van beide bedienen (Gröschel 2009: 269-270). Niettemin duidt dit erop dat het schriftgebruik politiek gevoeliger ligt dan men wel zou kunnen denken, en een hoge politieke en symbolische lading heeft.

Zoals Shohamy en Gorter (2009: 3) opmerken, is taalkeuze vaak gedreven door stereotypes die heersen over de gebruikers van bepaalde talen, taalvormen of schriften. Vermoedelijk kan hier ook aan gedacht worden bij de vaststelling dat in geen enkel geval de nieuwe grafemen ś,

ž, ć of ž (laat staan z en s) in publiek gebruik konden worden aangetroffen. Het is dan ook moeilijk het oneens te zijn met Cattaruzza (2010: 72) wanneer deze stelt dat het gebruik deze grafemen “quasiment inexistant” is.

Wat commerciële ondernemingen betreft, lijkt dit te wijzen op de wens niemand voor het hoofd te stoten. Immers, de huidige Montenegrijnse standaardspelling wordt gekenmerkt door het gebruik van dubletten: zowel *sjednica* als *šednica* (vergadering, bijeenkomst),... worden erin als correct aangerekend. De Servische en Servo-Kroatische standaardspelling kent enkel de eerste variant. Wie de tweede variant gebruikt, kan dus gemakkelijk worden geïdentificeerd als voorstander van de nieuwe spelling, met alle politieke connotaties van dien. Aan dit ‘nadeel van de duidelijkheid’ lijdt de eerste variant niet: wie haar gebruikt, kan zijn politiek neutrale positie behouden. Aangezien ondernemingen op zoek gaat naar een zo groot mogelijke afzetmarkt en dus zo weinig mogelijk potentiële klanten wil afschrikken door openlijk blijk te geven van politieke voorkeuren. Zoals Magner (2001: 24) stelt: “If Nikčević’s alphabet [...] becomes official in Montenegro, it will surely complicate written communication amongst the nations of former Yugoslavia or, **more likely, the new letters will only be used by Montenegrin purists** [onze benadrukking].”

Een dergelijke hypothese kan misschien ook voor het schriftlandschap worden geopperd, indien met Bunčić (2011: 169) aannemen dat “Cyrillic nowadays is associated exclusively with Serbian (and Montenegrin) culture, but Latin is not directly associated with Croatian (and Bosnian) culture.” Het latinica zou dan neutraler zijn dan het ćirilica. Spassov (2012: 1488) meent dat de oorzaak van de opmars van het Latijns schrift in Bosnië, maar ook in Montenegro, te wijten ligt aan het gegeven dat het Latijns schrift gebruikt wordt om zich te onderscheiden van de Servische buur. Het is evenwel onze indruk dat het cyrillisch politiek gemarkeerder is dan het Latijns schrift. Daarvan kan alleen al het gebrek aan organisaties en publieke intellectuelen die het Latijns schrift wensen te verspreiden, terwijl er talloze politici, intellectuelen en organisaties zijn die het cyrillisch schrift pogen te verdedigen. Daarenboven kan een politiek gebruik van het Latijns schrift om zich van Servië en het Servendom te onderscheiden, waarschijnlijk niet de enige verklarende factor zijn, gezien het gegeven dat deze opmars zich ook in Servië zelf lijkt door te zetten. Over de politieke implicaties van de schriften zal straks worden teruggekomen.

Het is niet ongekend dat reclamebureaus, om een band met het publiek te smeden, soms opteren om regionaal getinde klanken, woorden en uitdrukkingen en ander informeel taalgebruik te hanteren. Het is dan ook niet uitgesloten dat dit ook in Montenegro kan gebeuren, al zijn er – mogelijk louter toevallig – geen dergelijke gevallen aangetroffen tijdens het veldonderzoek. Maar wanneer dit gebeurt, dan lijkt het minder waarschijnlijk dat de reclamebureau’s ervoor zullen opteren de nieuwe grafemen te gebruiken, dan dat ze opteren voor regionalismen die deze niet vereisen in hun visuele weergave (bv. *đe* i.p.v. *gdje* (waar)) en bijgevolg minder potentieel aanstootgevend zullen zijn.

Opvallend is echter dat de nieuwe grafemen ook niet op overheidsopschriften konden worden aangetroffen. Zo resideert in het presidentiële paleis te Cetinje volgens het (overigens tweeschriftige) plakkaat nabij de poorten niet ’s lands *predšednik*, maar zijn *predsjednik*. De

hypothese dient zich dan ook aan, dat de overheid zich ervan bewust is dat het project tot het scheppen en verspreiden van een aparte Montenegrijnse standaardtaal controversieel is en de tegenstanders ervan niet onnodig tracht te provoceren door al te veel gebruik te maken van de nieuwe grafemen. Uiteraard betekent dit niet dat het project ter verspreiding van deze nieuwe grafemen is gestaakt; hiervan getuige de invoering ervan in 's lands nieuwe schoolboeken (Vijesti 2011). Tegenover de mogelijke tegenwerping dat dit concrete opschrift misschien ouder is dan de nieuwe standaardspelling, staat de vaststelling dat de spelling met 'sj' ook nog

steeds de gangbare is op de officiële website van het staatshoofd (Vujanović 2013). Daarbij moet echter wel gezegd dat niet iedere overheidswebsite deze nieuwe grafemen ontvlucht. Een zeldzaam voorbeeld van een overheidswebstek die daar wel gebruik van maakt, is dat van het Parlement (Skupština 2013). Men kan speculeren dat dit verband houdt met het gegeven dat deze assemblee voorgezeten wordt door

een lid van de SDP, die radicaler Montenegrijns-nationalistisch is dan de DPS van de huidige president. Prelević (2010) legt in ieder geval een direct verband. Dit zal echter voorlopig slechts een hypothese blijven, daar het ons aan de mogelijkheden en tijd ontbrak de relevante beslissingsprocedures te onderzoeken.

Men merke hierbij wel op dat hier hier telkens gaat om eenschriftig Latijnse websites, net als, voor zover kon worden nagegaan, alle officiële Montenegrijnse websites, althans op nationaal niveau. Dit suggereert dat de kwestie van de schriftkeuze minder controversieel is dan de kwestie van de invoering van een aparte Montenegrijnse taalstandaard.

Niettemin lijkt dit de beschuldiging van een doelgerichte *decyrillisatie* door de regering, die in het pro-Servische kamp regelmatig te horen valt (zie bv. Stojanović (2011: 33) die het heeft over aanvallen op de „natuurlijke loop van de taal“), op het eerste zicht tegen te spreken. Net overheidsgebouwen zijn de plaatsen, waarop men het grootste kans heeft tweeschriftige opschriften aan te treffen. Een hypothese is, dat dit een doelbewuste wijze is om de controverse rond de nu al betrekkelijk controversiële taalpolitiek van de regering toch enigszins te temperen. Het is immers bekend, dat de herstandaardisatie van het Servo-Kroatisch in Montenegro en de nationale glottoniem 'Montenegrijns' controversieel is, in vergelijking met de vrij breedgedragen glottoniemen 'Servisch' en 'Kroatisch' in resp. Servië en Kroatië. In ieder geval hebben dergelijke tweeschriftige opschriften, zoals Bunčić (2011: 50, 174) terecht opmerkt, geen communicatieve meerwaarde, daar van iedere Montenegrijn kan worden verondersteld dat hij of zij beide schriften beheerst. Daarom zal, zelfs indien men bovenstaande hypothese verwerpt, iedere alternatieve verklaring hoe dan ook eveneens moeten worden gezocht in de symbolische functie van opschriften, en niet in hun informatieve. (Zulks geldt uiteraard enkel voor tweeschriftige opschriften op openbare gebouwen die zich direct in elkaars nabijheid bevinden. Deze stelling is immers al heel wat

minder dwingend in gevallen zoals bv. de kapperszaak in Cetinje, die op zijn ruit het Latijnse 'frizer' heeft staan maar op zijn uithangbord 'фризер'. In dergelijke gevallen lijken eenvoudigere verklaringen zoals persoonlijke esthetische voorkeuren of gewoonweg pure onnadenkendheid wel plausibel.)

Dergelijke tweeschriftige opschriften worden evenwel niet systematisch door de overheid geplaatst. Zo voert het openbare postbedrijf, Pošta Crne Gore, voor zover kon worden nagegaan consequent eenschriftige, Latijnsschriftige opschriften. Andere voorbeelden die kunnen worden aangehaald: het Latijnsschriftige plakkaat van het Ministerie van Financiën in Podgorica, ... Dit lijkt opnieuw de veronderstelling te steunen, dat schriftkeuze op zich een politiek minder gevoelig ligt dan de principiële kwestie van de taal(her)standaardisatie.

Plekreclame met een anti-regeringsboodschap. "Als je wil dat een partijkaartje belangrijker is dan een diploma, stem voor DPS en SDP!" Aangetroffen in Budva.

Dat neemt echter niet weg dat wie zich duidelijk als (pro-)Servisch affirmeert, zoals een groot deel van de huidige Montenegrijnse oppositie, ertoe neigt het cyrillisch te gebruiken als merkteken van een nationale en politieke identiteit. Het is allicht geen toeval dat de websites van de pro-Servische oppositiepartijen in het cyrillisch zijn opgesteld (DSS 2013; Nova 2013; SRS 2013) (maar niet die van alle, zie bv. die van de SNP (2013) – hoewel hiervan wel in Herceg Novi cyrillische zelfklevers werden aangetroffen), en die van de regeringspartijen in het Latijns schrift zijn opgesteld. (DPS 2013, LPCG 2013⁵⁴, SDP 2013). De regeringspartijen kunnen daarbij ingedeeld worden in twee groepen: partijen die een progressief en Europees imago nastreven, in verschillende maten van heftigheid het Montenegrijnse natieproject ondersteunen en vooral steunen op de Zuid-Slavische, traditioneel orthodoxe bevolking (DPS, LPCG, SDP, en de partijen van minderheden (BS 2013, HGI 2013). Uiteraard is dat gegeven minder opmerkelijk voor het HGI (*Hrvatska građanska*

inicijativa ofte Kroatisch Burgerinitiatief), dat opkomt voor de belangen van de Kroatische minderheid, daar het Kroatisch sowieso geen gebruik maakt van het cyrillisch. Het gebruik van dit schrift door de Bošnjačka stranka is ook weinig verwonderlijk, want hoewel het Bosnisch of Bosnjaks officieel in beide schriften wordt geschreven, maar de gebruikers van die taal – of, anders gesteld, de gebruikers van het Servo-Kroatisch die hun taal Bosnisch of Bosnjaks noemen – gebruiken in de praktijk ook zelden of nooit het cyrillisch. Dit bevestigt de associatie van het cyrillisch met de orthodoxe traditie, en dus met daarmee geassocieerde glottoniemen.

Uiteraard is niet de gehele oppositie pro-Servisch en gebruikt niet de gehele oppositie het cyrillisch schrift. Een aantal oppositiepartijen heeft een eerder pro-Europees profiel (Pozitivna 2013, PzP 2013); hun websites bedienen zich van het Latijns schrift. Zo werden er ook anti-regeringsboodschappen aangetroffen die in het Latijns schrift waren opgesteld.

⁵⁴ De LPCG is niet vertegenwoordigd in de regering, maar nam aan de verkiezingen deel in kartel met de DPS en de SDP.

Dit weerspiegelt zich ook in de opschriften die de partijen blijken te kiezen om zich in het straatbeeld kenbaar te maken: de affiches, waarmee het door de DPS geleide kartel *Evropska Crna Gora* (Europees Montenegro) zijn kiezers bedankt voor hun stem tijdens de parlementsverkiezingen van 2012 is steeds in het Latijns schrift opgesteld. Dit geldt ook voor de verkiezingsaffiches zelf van de door de DPS geleide coalitie.⁵⁵ Ook van de liberale LSCG apart werden er Latijnsschriftige zelfklevers opgemerkt in Herceg Novi. Dit betekent evenwel nog niet dat deze partijen nooit het cyrillisch gebruiken. In het bijzonder door de DPS – in vergelijking met kartel- en coalitiepartner betrekkelijk gematigd in haar

Verkiezingsaffiches van de regeringskartel.

Montenegrijns-nationalistische retoriek – wordt af en toe het cyrillisch gebruikt. Zo kon aan de rand van de stad Herceg Novi een cyrillisch-schriftig

reclamebord worden opgemerkt, waarop de partij haar kiezers bedankte. Ook een zeer zeldzaam voorbeeld van een tweetalige graffiti-opschrift, aangetroffen nabij het treinstation van Mojkovac, bevatte reclame voor de DPS: “Milo⁵⁶ za DPS ДПС”. Uiteraard gaat het daarbij dan niet om een officiële publicatie van de partij, maar het suggereert minstens bij een welbepaalde militant de neiging om de ‘kerk in het midden te houden’ wat het schriftgebruik betreft. Misschien enigszins cynisch merkt Stojanović (2011: 88) op dat men in Montenegro amper cyrillische reclamepanelen kan aantreffen... behalve ten tijde van verkiezingen.

Graffiti-propaganda voor de DPS. Aangetroffen in Mojkovac.

⁵⁵, p. ??.

⁵⁵ Op het kantoor van de gemeentelijk afdeling van de DPS werd evenwel een cyrillisch opschrift gevonden. De ogenschijnlijke leeftijd van dit opschrift doet echter vermoeden dat dit dateert van voor de wending van de DPS van Joegoslavisch unionisme naar Montenegrijns independentisme. Voor meer informatie over deze evolutie zie Troch (2007, 87 e.v.).

⁵⁶ Het betreft hier vermoedelijk DPS-leider Milo Đukanović.

Zelfklever van het Demokratski Front.

Langs de kant van de oppositie hebben een aantal partijen voor de parlementsverkiezingen van 2012 een kartel afgesloten, onder de naam ‘*Demokratski front*’ (‘Democratisch front’); dit project werd verdergezet tijdens de presidentsverkiezingen van het jaar daarop, waarbij zij zich achter een gezamenlijke kandidaat schaalden. Dit kartel bestaat niet enkel uit een reeks partijen, die allen ‘pro-Servisch’ kunnen worden genoemd, althans in die betekenis dat zij tot het neen-kamp behoorden tijdens het onafhankelijkheidsreferendum in 2006,

maar ook de *Pokret za promjene* (Beweging voor Veranderingen), dat tijdens dat referendum neutraal

bleeft, neemt hieraan deel. Opvallend is dat de in het straatbeeld zichtbare propaganda van dit kartel tweeschriftig is. Daarbij wordt de boodschap echter niet wordt herhaald, maar wordt de boodschap opgedeeld in een Latijns en een cyrillisch stuk: de naam en het logo van het kartel worden in het Latijns schrift geschreven, en de slogan in het cyrillisch. Het is mogelijk in dit gegeven een weergave te zien van de verschillende gevoeligheden van de verschillende formaties binnen dit heterogene kartel. Mogelijk kan hier ook de inhoud van de slogan in het achterhoofd worden gehouden: “Een Montenegro voor ons allen!”, hetgeen echter ook op tweeërlei wijzen kan worden gedeut. Aan de ene kant kan de tweeschriftigheid bedoeld zijn om de expliciete inclusieve boodschap van de slogan te accentueren. Anderzijds kan het gegeven dat net deze slogan in het cyrillisch staat, appelleren aan die gebruikers van het cyrillisch die menen dat zij in het huidige Montenegrijnse politieke bestel de plaats die hen rechtens toekomt, wordt ontzegd. Beide zaken sluiten elkaar niet uit, en lijken, te oordelen naar de uitleg die de formatie er zelf aan geeft, ook inderdaad in wisselwerking op te treden: “To je pomirenje Crne Gore i to je ono što su radili osnovni kostituenti DF-a u parlamentu [...]. Slogan budućnost za sve [...] imaće smisla samo ako prihvatimo da je Crna Gora država svih nas i pripada svima nama.”⁵⁷ (Portal Analitika 2012).

Dit brengt ons bij een algemeen probleem van dit proefschrift, waarop in het volgende hoofdstuk zal worden ingegaan.

Identitaire (en dus politieke) voorkeuren uiteten zich niet enkel in het geval van politieke partijen in de schriftkeuze. Is het toeval dat een van de enige verenigingen in Bar die zijn activiteiten in het cyrillisch afficheert, de *Српско културно друштво „Слово љубве“* (Servische culturele vereniging “De letter der liefde”) is? We hebben immers al eerder verwezen naar de associatieve band tussen het Servendom en het cyrillisch schrift. Daarenboven verwijst de naam van de vereniging naar een werk van de middeleeuwse vorst Stefan Lazarević, volgens Jovan Deretić (1983: 17) „[...] један од најлепших краћих

⁵⁷ “Dit is de verzoening van Montenegro en dat is wat de basiscomponenten van het DF in het parlement hebben gedaan. De slogan “Een toekomst voor allen!” zal slechts zin hebben indien we aanvaarden dat Montenegro de staat van ons allen is en ons allen toebehoort.”

књижевних текстова у нашој литератури [d.i. de Servische] средњег века”⁵⁸. Ook is de

Links: aankondiging van de oudejaarsnachtevenementen in een pizzeria. Rechtsonder: aankondiging van de literaire avond van een Servische culturele vereniging. Rechtsboven: aankondiging van een fuif. Linksboven: aankondiging van de religieuze vieringen n.a.v. ‘Servisch nieuwjaar’ in het cyrillisch, hetgeen gezien de religieuze inhoud te verwachten viel. Aangetroffen in Bar.

activiteit in kwestie een literaire avond naar aanleiding van een werk van de Montenegrijns-Servische dichter Matija Bećković, die zelf politiek ook in het pro-Servische kamp kan worden geplaatst⁵⁹. Het lijkt er dus op dat we hier te maken hebben met het samenvallen van drie factoren die het gebruik van het cyrillisch bevorderen: Servische identiteit (de culturele en politieke richting van zowel de vereniging als het ‘onderwerp’, Matija Bećković), historiciteit (de

naam van de vereniging) en hogere cultuur (de aard van de geafficeerde activiteit). Over de kwestie van de interactie tussen verschillende factoren zal in het volgende hoofdstuk worden teruggekomen. Ten slotte kan ook worden gewezen op het contrast met de daarnaast hangende affiches: de genoemde factoren zijn niet aanwezig bij de daarop aangekondigde activiteiten en bij de identiteit van hun organisatoren, en dit ontbreken lijkt het gebruik van het latinica te bevorderen. Dit suggereert dat het Latijns schrift ondertussen verworden is tot het standaardschrift van Servo-Kroatische opschriften in Montenegro, en het cyrillisch schrift de uitzondering, die moet worden verklaard door uitzonderlijke omstandigheden. Een dergelijke bewering dient echter genuanceerd te worden, door erop te wijzen dat er ook factoren zijn die het gebruik van het Latijns schrift bevorderen, bv. de internationale connectie. In dit concrete geval kan men bv. wijzen op de promotie voor de internationale biergigant Bavaria. De recent verworven status van het Latijns schrift als standaardschrift wordt hierdoor echter niet verminderd.

4.5. Interactie tussen de verschillende factoren

Het zal de lezer zijn opgevallen, dat bepaalde opmerkingen in de voorgaande hoofdstukken evengoed in andere konden worden vermeld. Men denke bv. aan de opmerkingen aangaande

⁵⁸ “[...] één van de mooiste kortere teksten uit onze [d.i. de Servische] middeleeuwse literatuur”

⁵⁹ Zo spreekt Bećković zich uit tegen de onafhankelijkheid van zowel Kosovo als Montenegro (Borojević 2007; Srpske Novine CG 2009a, 2009b, 2009c).

schriftkeuze en het spel van gelijkenis en verschil dat gemaakt werd met het Bosnische/Bosnjakse geval als illustratie, en dat gemakkelijk ook in het vorige hoofdstuk had kunnen worden ingepast. Bij de hierboven geschetste indeling, dient men immers steeds in het achterhoofd te houden dat het zelden eenduidig is welke van deze factoren doorslaggevend was bij de schriftkeuze, en dit niet enkel omwille van het feit dat het onmogelijk is in andermans geest te kijken en ieders motivatie helder te doorgronden. Allicht is het trouwens vaak ook voor diegenen die ertoe beslissen een bepaald opschrift te plaatsen of te laten plaatsen zelden een zeer bewuste keuze om het ene dan wel het andere schrift te gebruiken. In ieder geval konden diegenen, die hierover geïnterpelleerd werden, geen antwoord geven dat verder ging dan “Daar had ik niet bij stilgestaan.” of “Dat schrift heeft me altijd beter gelegen.” Een gegeven dat kan wijzen op de relatieve onverschilligheid t.a.v. de schriftkwestie is dat men soms ook privé-zaken vindt die in beide schriften afficheren. Onderstaande restaurant in Herceg Novi, bv., schrijft zijn naam of omschrijving in cyrillische letters, maar de lijst met beschikbare producten in het Latijns schrift. Ook de aankondiging van de openingsuren gebeurt in het latinica.

Op het raam links: 'Zuivelrestaurant'. Op het blad daaronder worden de openingsuren aangekondigd. Op het raam rechts kan men lezen dat hier verse gebakjes, sapjes en koffie te verkrijgen is.

Daarbij komt nog, dat de inbreng van één welbepaalde factor niet uitsluit dat ook een andere factor een rol heeft gespeeld of kan hebben gespeeld. Dikwijls kan men een interactie van verschillende factoren vermoeden. Mogelijk loont het de moeite om dit te illustreren aan de hand van een concreet voorbeeld. Het opschrift dat hieronder wordt weergegeven, werd aangetroffen in Herceg Novi. Het gaat hier om een tweetalig opschrift, met bovenaan de naam

van het gebouw in het Servo-Kroatisch in zijn cyrillische weergave (*клуб књижевника*) en daaronder in het Engels (*writers' club*). Bij dergelijke opschriften dringen zich drie vragen op: waarom werd er geopteerd voor een meertalig opschrift, waarom werd er voor deze talen gekozen en waarom werd er voor de Servo-Kroatische tekst voor het cyrillisch schrift gekozen. Het antwoord op de eerste twee vragen lijkt vrij eenduidig. Herceg Novi is een kustgemeente, en kent daardoor een

vrij grote aanwezigheid van toeristen (zij het in minder groten getale dan het zeer toeristische Budva of de bekende oude stad van Kotor). Dit tweetalige opschrift kan dan ook opgevat worden als een poging deze cultureel belangrijke plek ook aan dit deel van de bevolking kenbaar te maken. De efficiëntste manier om een zo groot mogelijk publiek te bereiken, is immers het Engels, de huidige internationale lingua franca. De laatste vraag lijkt echter veel complexer om te beantwoorden. Men kan ten eerste kijken naar de locatie van het opschrift, in dit geval in Herceg Novi, een gemeente met een vrij sterk pro-Servisch profiel op zowel demografisch als politiek vlak⁶⁰. Dit kan het gebruik van het cyrillisch bevorderen. Maar daarnaast kan men zich ook afvragen hoe oud het opschrift is; in dit geval leek dit moeilijk in te schatten en ook onmogelijk om na te gaan. Zoals we gezien hebben, is de waarschijnlijkheid dat een opschrift in het cyrillisch is aangebracht groter naarmate dit ouder is. Maar ten slotte kan men ook de inhoud van het opschrift in ogenschouw nemen. Hoewel de naam doet vermoeden dat het hier gaat om de zetel van een schrijversvereniging, gaat het in werkelijkheid om een restaurant, weliswaar gelegen in een huis dat eens toebehoorde aan Ivo Andrić, laureaat van de Nobelprijs voor de Literatuur. Ook zouden vele bekende schrijvers en acteurs deze plek aandoen. (Montenegro Travel 2013) Zoals gezegd, draagt ook de wens de band met de hogere cultuur – in dit geval de literatuur, en dan nog wel specifiek een Nobelprijswinnaar – te benadrukken, bij tot het gebruik van het cyrillisch schrift.

Zoals men kan zien, dienen zich in dergelijke gevallen verschillende hypothesen aan, die zichzelf niet per definitie uitsluiten.

5. Intermezzo: de toekomst van het cyrillisch?

Hornsby (2008: 130-131) heeft getracht te verklaren waarom sinds enige decennia wegwijzers en welkomstborden in Bretagne steeds vaker tweetalig zijn, met enerzijds het Frans en anderzijds het Bretoens (ook wel Bretons genoemd), hoewel dat laatste een taal is die steeds minder wordt gesproken en een veel geringer aantal sprekers heeft dan in de periode waarin

⁶⁰ Zie 3.7.

wegwijzers ééntalig Frans waren. Hiervoor past de auteur Ritzers concept McDonaldisatie toe op de Bretoense taal. Met McDonaldisatie wordt bedoeld dat de ‘principes van het bedrijf McDonald’, zijnde efficiëntie, berekenbaarheid en controle, op steeds meer domeinen van de maatschappij domineren. Hornsby’s hypothese komt erop neer dat de opkomst van het Bretoens in de openbare ruimte een gevolg is van het gegeven dat er een categorie toegewijde personen die het Bretoens of tweede taal hebben aangeleerd, de taal als een product ‘consumeren’ en dus ook als klanten worden bediend. Het Bretoens zou dan een soort lifestyle-accessoire zijn, waar marketeers, ook die van officiële instanties, op inspelen. Tevens wordt de taal ingezet om Bretagne aantrekkelijker te maken op de wereldmarkt als een soort extra cachet, bv. in het toerisme. Het *Gouelioù Etrekeltiek An Oriant* (Inter-Keltisch Festival van An Oriant/Lorient) kan daartoe als voorbeeld dienen van de inzet van taal en traditie in marketingstrategieën (Hornsby 2008: 132-133). Maar ook talloze andere bedrijfjes trachten hun product een cachet van authenticiteit mee te geven door tweetalige reclame te verspreiden, hoewel alle Bretoenskundigen perfect in staat zouden zijn een eentalig-Franse boodschap te ontcijferen. Wat dat laatste betreft, is de situatie heel erg vergelijkbaar met dat van het Latijns en het cyrillisch schrift in Montenegro. De doelgroep van deze Bretoense producten lijkt dan ook vooral de buiten-Bretoense markt te zijn (Hornsby 2008: 133). Zoals Cattaruzza (2010 : 253) het formuleert: “La nation est (aussi) une marchandise.” Daarbij wijst hij erop dat het Montenegrijnse “imaginaire national” reeds wordt gebruikt om bepaalde producten te slijten op de post-Joegoslavische markt (in het bijzonder voedingswaar zoals de *njeguška pršuta* (ham uit het dorpje Njeguši) en het biermerk *Nikšičko pivo*) en om het land ook op de internationale toeristenmarkt te slijten.

Valt een dergelijke toekomst het cyrillisch ten deel? Het lijkt onwaarschijnlijk. Daarvoor is dit schrift nog veel te alomtegenwoordig in het dagelijkse leven én nog teveel politiek gemarkeerd, op een manier die niet meteen aansluit bij het moderne consumptiemodel. Het heeft wel enig potentieel om opgenomen te worden als onderdeel van een soort tegencultuur, als teken van een (gecommercialiseerde) authenticiteit. Echter, het cyrillisch is tezeer verbonden met de dominante religioziteit en conservatieve politieke groeperingen om zich daar voorlopig echt toe te dienen, althans niet op dezelfde wijze als het Bretoens. Een louter decoratief gebruik, zoals glagolitische tekens die hun opgang hebben gemaakt als design-element in een aantal Slavische landen, i.h.b. Kroatië (Bunčić 2011: 90-91), is ook uitgesloten zolang het cyrillisch een ‘levend’ schrift blijft.

6. Conclusies

Het is dus duidelijk dat het schriftlandschap in Montenegro gedomineerd wordt door het Latijns schrift, zonder dat dit de tweeschriftigheid (voorlopig) in gedrang brengt. Maar is de omschrijving van het ‘schriftlandschap’ in Montenegro adequaat te omschrijven als bigrafisch?

Het klopt dat christelijk-orthodoxe religieuze literatuur en aanverwante opschriften stelselmatig in het cyrillisch schrift staan. Dit lijkt echter niet voldoende om van een

digrafische situatie te spreken. Immers, niet alleen kunnen andere teksten van veel seculierdere aard, bv. de naam van een bakkerij of een horecagelegenheid, ook in het cyrillisch schrift worden geschreven, dit gebeurt ook regelmatig in de praktijk. Dat is dan ook de voornaamste reden waarom het, ondanks het bestaan van categorieën opschriften die er sterk toe neigen in een welbepaald schrift te zijn opgesteld, gepast lijkt om het te hebben over een toestand van bigrafie. Maar, gezien het gegeven dat er inderdaad een exclusieve voorkeur is voor het cyrillisch bij opschriften m.b.t. de godsdienst van de meerderheid van de bevolking en een niet-exclusieve voorkeur bij opschriften die te verwijzen naar de ‘hogere cultuur’, kan men opperen dat het om een bigrafie met bepaalde digrafische tendenzen gaat.

Mogelijk toon het Montenegrijnse geval – en daarmee wellicht ook het Servische – vooral dat de grens tussen bigrafie en digrafie niet altijd heel eenduidig is. Tevens wijst het erop, dat de schriftkeuze, zelfs waar die als bigrafisch kan worden omschreven, beïnvloed wordt door externe omstandigheden, in het bijzonder de sociale en politieke indexicale betekenissen die schriften met zich meedragen. We zijn er immers in geslaagd een aantal factoren te onderscheiden die het gebruik van het ene dan wel het andere schrift aanzwengelen:

1. geografische factoren: de geografisch-historische (hoe eerder het contact met het Latijns schrift, hoe meer dit wordt gebruikt), de economische (hoe meer toeristen, hoe meer latinica) en de etnoreligieuze (hoe meer moslims, hoe meer latinica; hoe meer Serven, hoe meer ćirilica);
2. de chronologische factor: oudere opschriften staan vaker in het in het cyrillisch;
3. de eigenlijke indexicale factoren, bestaande uit de verweven contrasterende paren moderniteit-historiciteit, internationaliteit-identiteit, vergankelijkheid-permanentie en lage cultuur-hoge cultuur (waarbij het eerste steeds het latinica bevordert en het tweede het ćirilica) en de associatie met het Servendom, die het ćirilica bevordert

Tevens hebben we gezien dat de wens om neutraal over te komen de tweeschriftigheid bevordert, maar vooral een rol speelt in de keuze om de nieuwe, gemarkeerde Montenegrijnse grafemen niet te gebruiken.

Bibliografie

Andrić, Ivo, Aleksandar Belić, Živojin Boškov, Mirko Božić, Miloš Đurić, Marin Franičević, Krešimir Georgijević, Miloš Hadžić, Josip Hamm, Mate Hraste, Ljudevit Jonke, Marijan Jurković, Jure Kaštelan, Radovan Lalić, Svetislav Marić, Marko Marković, Živan Milisavac, Miloš Moskovljević, Boško Petrović, Veljko Petrović, Đuza Radović, Mihailo Stevanović & Jovan Vuković

1954 Accord de Novi Sad de 1954. *L'aménagement linguistique dans le monde*. Online. Internet. Geraadpleegd op 18 juli 2013. Beschikbaar via http://www.axl.cefano.ulaval.ca/europe/Accord-Novi_Sad1954.htm.

Ben Rafael, Eliezer

2009 A Sociological Approach to the Study of Linguistic Landscape. In: E. Shohamy & D. Gorter (eds.). *Linguistic Landscape. Expanding the Scenery*: 40-54.

Berlanda, Elena

2006 New Perspectives on Digraphia: *A Framework for the Sociolinguistics of Writing Systems*. Major Research Paper voor het Graduate Programme in Theoretical and Applied Linguistics, onder begeleiding van dr. Sheila Embleton. Toronto: York University.

Borojević, Boro

2007 Intervju: Matija Bećković o Kosmetu, Crnoj Gori i patriotizmu. *Novinar Online. Aktuelno/društvo*, 11 mei 2007. Online. Internet. Geraadpleegd op 8 april 2013. Beschikbaar via <http://www.novinar.de/2007/05/11/intervju-matija-beckovic-o-kosmetu-crnoj-gori-i-patriotizmu.html>.

BS

2013 *Bošnjačka stranka*. Online. Internet. Geraadpleegd op 4 juni 2013. Beschikbaar via <http://www.bosnjackastranka.org/>.

Bugarski, Ranko

2009 *Nova lica jezika. Sociolingvističke teme. Drugo izdanje.* Beograd: Biblioteka XX. vek.

Bunčić, Daniel

2011 *Biscriptality. A sociolinguistic typology. [Draft proposal by Daniel Bunčić].* Tübingen, 15 September 2011.

Burek

2009 Bijdrage van een verbannen gebruiker op 20 maart in de draad “Yugo: odvratna koza se pretvara u spuščenu zvijer uz pomoć Painta“. *Burek forum.* Online. Internet. Geraadpleegd op 29 april 2013. Beschikbaar via <http://forum.burek.com/yugo-odvratna-koza-se-pretvara-u-spuscenu-zvijer-uz-pomoc-painta-t428057.all.html>.

Burzanović, Slavko

2010 Crnogorski ustav iz 1941. godine. *Matica. Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu* 14/44: 261-278.

Cattaruzza, Amaël

2010 *Territoire et nationalisme au Monténégro. Les voies de l'indépendance.* Paris: L'Harmattan.

CDM

2013 Dio barskog trga nosiće ime braće Gojačanin. *Cafe Del Montenegro, Društvo, Hronika*, 1 maart 2010. Online. Internet. Geraadpleegd op 27 juni 2013. Beschikbaar via <http://www.cdm.me/drustvo/hronika/dio-barskog-trga-nosice-ime-brace-gojacanin>.

Claeys, Jan & Hans-Maarten Post

2010 Taalrel in 'Mijn restaurant'. Vlaamsgezinde Halle moet niet weten van 'Les Deux' van Ludovic en Jurgen. *Het Nieuwsblad. Nieuws. Cultuur. TV & Radio*, 5 maart 2010. Online. Internet. Geraadpleegd op 30 mei 2013. Beschikbaar op <http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=GNT2N3V48>.

CNP

2012 Istorijat. *Crnogorsko narodno pozorište. Montenegrin National Theatre*. Online; Internet. Geraadpleegd op 29 mei 2013. Beschikbaar via <http://www.cnp.me/istorijat/>.

Cuboidal

2005 Makdonalds. *Cuboidal.org*. Online. Internet. Geraadpleegd op 28 april 2013. Beschikbaar via http://cuboidal.org/photos/2005/11/stpetersburg/IMG_7691.

Čirgić, Adnan

2009 Jezikoslovlje u službi politike. Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija, CANU, Podgorica 2008. *Lingua montenegrina: časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja* 2/3: 511-553.

Čirgić, Adnan

2010 Povodom standardizacije crnogorskog jezika. *Matica. Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu* 1/43: 7-48.

Čirgić, Adnan

2011 *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti*. Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.

Dale, Ian R. H.

1980 Digraphia. *International Journal of the Sociology of Language* 26, 5-13.

Dan

2013 *Dan online*. Online. Internet. Geraadpleegd op 5 mei 2013. Beschikbaar via <http://www.dan.co.me/>.

Deretić, Jovan

1983 *Istorija srpska književnosti*. Online. Internet. Geraadpleegd op 7 juli 2013 Beschikbaar via http://www.savezguslarasrbije.rs/download/naucni_radovi/jovan_deretic-istorija_srpske_knjizevnosti.pdf.

Dimitrijević, Bojan B.

2001 *Armija i jugoslovenski identitet 1945-1992. godine. Dijalog povjesničara – istoričara* 2: 255-272.

DPS

2013 *Demokratska Partij Socialista Crne Gore*. Online. Internet. Geraadpleegd op 4 juni 2013. Beschikbaar via <http://www.dps.me/>.

DSS

2013 *Demokratska srpska stranka*. Online. Internet. Geraadpleegd op 4 juni 2013. Beschikbaar via <http://www.dsscgc.com/>.

Đ, J.

2013 *Mitropoliti CPC i SPC u Crnoj Gori održali đurđevanske liturgije. Pobjeda. Društvo*, 6 mei. Online. Internet. Geraadpleegd op 6 mei 2013. Beschikbaar via <http://www.pobjeda.me/2013/05/06/mitropoliti-cpc-i-spc-u-crnoj-gori-odrzali-durdevdanske-liturgije/>.

Đurić, Novica

2011 Ćirilica proterana iz propisa. *Politika.Region*, 8 maart 2011. Online. Internet. Geraadpleegd op 23 juni 2013. Beschikbaar via <http://www.politika.rs/rubrike/region/Cirilica-proterana-iz-popisa.lt.html>.

Gellner, Ernst

1994 [1983] *Naties en nationalisme*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

Grondwet Bosnië en Hercegovina

1995 Ustav Bosne i Hercegovine. Prijevod na bosanski jezik. *Ustavni sud Bosne i Hercegovine*. Online. Internet. Geraadpleegd op 18 februari 2013. Beschikbaar via http://www.ccbh.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf.

Grondwet Kroatië

1990 Ustav Republike Hrvatske (pročišćeni tekst). *Hrvatski sabor. Predstavničko tijelo građana Republike Hrvatske*. Online. Internet. Geraadpleegd op 18 februari 2013. Beschikbaar via <http://www.sabor.hr/fgs.axd?id=16481>.

Grondwet Montenegro

2007 Ustav Crne Gore. *Privredna komora Crne Gore*. Online. Internet. Geraadpleegd op 18 februari 2013. Beschikbaar via http://www.privrednakomora.me/sites/pkcg.org/files/multimedia/gallery/files/2012/09/ustav_crne_gore.pdf.

Grondwet Servië

2006 Ustav Republike Srbije. *Службени лист града Београда*. Online. Internet. Geraadpleegd op 18 februari 2013. Beschikbaar via http://www.sllistbeograd.rs/documents/ustav_republike_srbije_lat.pdf.

Gröschel, Bernhard

2009 *Das Serbokroatische zwischen Linguistik und Politik. Mit einer Bibliographie zum postjugoslavischen Sprachenstreit.* München: LINCOM.

HGI

2013 *Hrvatska građanska inicijativa.* Online. Internet. Geraadpleegd op 4 juni 2013.
<http://www.hgi.co.me/>.

Hornsby, Michael

2008 The Incongruence of the Breton Linguistic Landscape for Young Speakers of Breton.
Journal of Multilingual and Multicultural Development 29:2, 127-138.

Jovičević, Vladimir & Budimir Alekšić (eds.)

2004 *Crnogorsko pitanje. Izvori istine. Zbornik dokumenata. Drugo dopunjeno izdanje.*
Rijeka Crnojevića & Andrijevića: Obodsko slovo & Komovi.

K., G.

2012 „Ja, Nikola I“ premijerno u Nikšiću. *Pobjeda. Kultura. Pozorište*, 24 maart 2012.
Online. Internet. Geraadpleegd op 8 mei 2013. Beschikbaar via
<http://www.pobjeda.me/2012/03/24/%E2%80%9Eja-nikola-i%E2%80%9C-premijerno-u-niksicu/>.

Kasanga, Luanga Adrien

2012 Mapping the linguistic landscape of a commercial neighbourhood in Central Phnom Penh.
Journal of Multilingual and Multicultural Development 33/6: 553-567.

Klajn, Ivan

2006 Tema nedelje: Odumiranje ćirilice. *Politika* Online, 6 augustus 2006. Online. Internet. Geraadpleegd op 21 mei 2013. Beschikbaar via <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Odumiranje-cirilice/t3267.sr.html>.

Kovačević, Miloš

2005 Međuodnos srpskog jezika i pisma. In: *Srbi gube svoje pismo. Izlaganja na simpozijumu „Današnji položaj pisma srpskog jezika i kako (sa)čuvati ćirilicu u srpskom narodu i njegovom jeziku“*: 44-50.

Kusovac, Srđan

2009 Riječ urednika: Pobjeda latinicom! Pragmatizam ili jeres? *Pobjeda. Politika*, 21 mei 2010. Online. Internet. Geraadpleegd op 5 mei 2013. Beschikbaar via <http://www.pobjeda.me/arhiva/?datum=2010-05-21&id=185560>.

Laković, Rajko

2004 *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 2003. Knjiga 3. Stanovništvo prema vjeroispovijesti, maternjem jeziku i nacionalna ili etnička pripadnost prema starosti i polu. Podaci po opštinama*. Podgorica: MONSTAT. Zavod za statistiku.

LPCG

2013 *Liberalna partija Crne Gore*. Online. Internet. Geraadpleegd op 5 juni 2013. Beschikbaar via <http://www.lpcg.me/>.

Magner, Thomas F.

2001 Digraphia in the territories of the Croats and the Serbs. *International Journal of the Sociology of Language* 150: 11-26.

Matović, Veselin

- 2012 Ćirilica – aorta srpskog nacionalizma. *Slovo. Ćasopis za srpski jezik, knjiŹevnost i kulturu*. Online. Internet. Geraadpleegd op 1 maart 2013. Beschikbaar via http://www.slovosrpsko.net/index.php?option=com_content&view=article&id=95:2012-08-22&catid=36:aktivnosti&Itemid=80.

Milosavljević, Petar

- 2003 *Uvod u srbistiku*. Beograd: Trebnik

Milosavljević, Petar

- 2006 Naučni porazi hrvatske filologije. Povodom „Nove deklaracije“ Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. *Uzdanica: časopis za jezik, knjiŹevnost, umetnost i pedagoške nauke* 1: 16-40.

Milošević, Zoran

- 2005 Vjerski aspekti pitanja ćirilice danas. In: Zbiljić, Draguljub (ed.). *Srbi gube svoje pismo. Izlaganja na simpozijumu „Današnji položaj pisma srpskog jezika i kako (sa)ćuvati ćirilicu u srpskom narodu i njegovom jeziku“*: 71-78.

MONSTAT

- 2011a Tabela CG1. Stanovništvo prema nacionalnoj odnosno etnićkoj pripadnosti i maternjem jeziku, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine. *MONSTAT. Zavod za statistiku Crne Gore*. Online. Internet. Geraadpleegd 29 april 2013. Beschikbaar via [Stanovništvo prema nacionalnoj odnosno etnićkoj pripadnosti i maternjem jeziku](#).

MONSTAT

2011b Tabela O3. Stanovništvo prema maternjem jeziku i vjeroispovijesti po opštinama, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. godine. *MONSTAT. Zavod za statistiku Crne Gore*. Online. Internet. Geraadpleegd op 29 april 2013. Beschikbaar via <http://monstat.org/userfiles/file/popis2011/PODACI%20OPSTINE/nove/Tabela%20O5.xls>.

MONSTAT

2011c Tabela CG2. Stanovništvo prema starosti i maternjem jeziku, Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori 2011. Godine. *MONSTAT. Zavod za statistiku Crne Gore*. Online. Internet. Geraadpleegd op 2 mei 2013. Beschikbaar via <http://monstat.org/userfiles/file/popis2011/Tabela%20CG2.xls>.

Montenegro Travel

2013 Klub književnika – Kuca Iva Andrića. *Montenegro. Wild Beauty. Beta. Wine and dine. Restorani*. Online. Internet. Geraadpleegd op 22 april 2013. Beschikbaar via <http://www.montenegro.travel/me/1312/ju%C5%BEEni-region/herceg-novi/wine-dine/restorani/klub-knji%C5%BEevnika-ku%C4%87-iva-andri%C4%87>.

Muhoberac, Mira

2012 Mateo Žagar, paleoslavist i sveučilišni profesor: „Hrvatska ćirilica dio je bogatstva hrvatske povijesne raznolikosti. *Vijenac* 20/488, 15 november 2012. Online. Internet. Geraadpleegd op 9 januari 2013. Beschikbaar via http://www.matica.hr/Vijenac/vijenac488.nsf/AllWebDocs/Hrvatska_cirilica_dio_je_bogatstva_hrvatske_povijesne_raznolikosti.

Nikčević, Milorad

2008 Fonemi Š, Ž, 3, Ć i Đ u crnogorskom standardnom jeziku. (Kritički osvrt na jedan prilog). *Lingua montenegrina: časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja* 1/2: 25-40.

NL

2013 Het ont nederlandse van het straatbeeld. *Nederlands Landstaal* 23/6, 1.

Nova

2013 Nova srpska demokratija. Online. Internet. Geraadplegd op 5 juni 2013. Beschikbaar via <http://www.nova.org.me/>.

OVSE

2006 *Republika Crna Gora. Referendum o državnom statusu. Posmatračka misija za referendum OSCE/ODIHR-a. Konačni izvještaj*. Warszawa: OSCE/ODIHR Kancelarija za ljudska prava.

Perović, Milenko A., Josip Silić, Ljudmila Vasiljeva, Adnan Čirgić & Jelena Šušanj

2010 *Pravopis Crnogorskoga jezika. Drugo, izmijenjeno izdanje*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke.

Piper, Predrag

2004 Kirilica i latinica v verbal'nyx asosijacijax Serbov. In: N. E. Anan'enaja & Z. I. Karcevaja (eds.). *Slavjanskij vestnik. Vypusk 2*: 269-278. Moskva: Press.

Portal Analitika

2012 Predstavljen logo DF-a: Stilizovana trobojka, mješavina ćirilice i latinice. *Portal Analitika. Informativni portal. Politika. Vijesti*, 23 augustus 2012. Online. Internet. Geraadpleegd op 17 juli 2013. Beschikbaar via <http://www.portalanalitika.me/politika/vijesti/71428-predstavljen-logo-df-a-stilizovana-trobojka-mjeavina-irilice-i-latinice.html>.

Portal Analitika

- 2013 DAN: Vrhovna revizija utvrdila da je "Pobjeda" blizu stečaja. *Portal Analitika. Informativni portal. Ekonomija. Vijesti*, 4 mei 2013. Online. Internet. Geraadpleegd op 5 mei 2013. Beschikbaar via <http://portalanalitika.me/ekonomija/vijesti/99727-dan-vrhovna-revizija-utvrdila-da-je-qobjedaq-blizu-steaja.html>.

Pozitivna

- 2013 *Pozitivna Crna Gora*. Online. Internet. Geraadpleegd op 4 juni 2013. Beschikbaar via <http://www.pozitivnacrnagora.me/>.

Prelević, P.

- 2010 I ćirilica proterana. *Večernje novosti online. Region*, 12 december 2010. Online. Internet. Geraadpleegd op 20 juli 2013. Beschikbaar via <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.70.html:311134-I-cirilica-proterana>.

P. Z.

- 2011 Perper, crnogorski novac. *Portal analitika. Informativni portal. Ekonomija. Vijesti*, 30 maart 2011. Online. Internet. Geraadpleegd op 20 april 2013. Beschikbaar via <http://www.portalanalitika.me/ekonomija/vijesti/23269-perper-crnogorski-novac.html>.

PzP

- 2013 *Pokret za promjene online*. Online. Internet. Geraadpleegd op 4 juni 2013. Beschikbaar via <http://www.promjene.org/>.

Radić, Prvoslav

- 2008 O eksternoj standardizaciji srpskog jezika. *Jugoslovenski filolog* 64: 365-383.

Radulović, Zorica

- 2009 Povodom jednog pitanja: ima li što na crnogorskom jeziku? *Riječ (nova serija)*. *Časopis za nauku o jeziku i književnosti* 1/1: 9-14.

Radulović, Zorica

- 2011 *Crnogorski jezik kao sastevni dio štokavskoga sistema*. Onuitgegeven tekst in het kader van de cursus Savremeni crnogorski jezik I aan de Universiteit van Montenegro.

SDP

- 2013 *Socialdemokratska partij Crne Gore*. Online. Internet. Geraadpleegd op 4 juni 2013. Beschikbaar via <http://www.sdp.co.me/>.

Shohamy, Elena & Durk Gorter (eds.)

- 2009 *Linguistic Landscape. Expanding the Scenery*. New York & London: Routledge.

Skupština

- 2013 *Skupština Crne Gore*. Online. Internet. Geraadpleegd op 8 juni 2013. Beschikbaar via <http://www.skupstina.me/index.php/me/>.

Snick, Chris & Kris Vanhee

- 2013 Kortrijkse N-VA-schepen vraagt eigenaars frietkot om voor Vlaamse naam te kiezen. 'Frituur Grote Markt in plaats van Grand Place graag'. *Het Nieuwsblad. Jouw gemeente. Kortrijk*, 29 mei 2013. Online. Internet. Geraadpleegd op 30 mei 2013. Beschikbaar via http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=DMF20130528_00601520.

SNP

- 2013 *Socialistička narodna partija Crne Gore*. Online. Internet. Geraadpleegd op 4 juni 2013. Beschikbaar via <http://www.snp.co.me/>.

Spassov, Orlin

- 2012 Contesting Bulgaria's Past Through New Media: Latin, Cyrillic and Politics. *Europe-Asia Studies* 64/8: 1486-1504.

Spolsky, Bernard

- 2009 Prolegomena to a Sociolinguistic Theory of Public Signage. In: E. Shohamy & D. Gorter (eds.). *Linguistic Landscape. Expanding the Scenery*: 25-39.

Srpske novine CG

- 2009a *Mamuja Beĥkoviĥ – Beograd – I deo*. Online. Internet. Geraadpleegd op 8 april 2013. Beschikbaar op <http://www.youtube.com/watch?v=KFbUxLR1jrU>.

Srpske novine CG

- 2009b *Mamuja Beĥkoviĥ – Beograd – II deo*. Online. Internet. Geraadpleegd op 8 april 2013. Beschikbaar op <http://www.youtube.com/watch?v=es79QEpEVOA>.

Srpske novine CG

- 2009c *Mamuja Beĥkoviĥ – Beograd – III deo*. Online. Internet. Geraadpleegd op 8 april 2013. Beschikbaar op <http://www.youtube.com/watch?v=5qe0mX8rItQ>.

SRS

- 2013 *Srpska radikalna stranka na Internetu. Republika Crne Gore*. Geraadpleegd op 4 juni 2013. Beschikbaar via <http://www.srpskaradikalnastranka.org.rs/crna-gora/>.

Stanojčić, Živojin & Ljubomir Popović

- 1995 *Gramatika srpskoga jezika. Udžbenik za I., II., III. & IV. razred srednje škole. Četvrto izdanje*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Stojanović, Jelica

2007 Igre oko srpskog jezika i(li) imena srpskog jezika u Crnoj Gori. *Slovo. Časopis za srpski jezik, književnost i kulturu* 4/12: 31-35.

Stojanović, Jelica

2011 *Putevima srpskog jezika i ćirilice*. Nikšić: Matica srpska – društvo članova u Crnoj Gori. Odjeljenje za srpski jezik i književnost.

Stojanović, Jelica & Bojović, Draga

2006 *Srpski jezik između istine i obmane. (Socio)lingvistička analiza stanja u Crnoj Gori*. Beograd: Jasen.

Stroud, Christopher & Sibonile Mpedukana

2009 Towards a material ethnography of linguistic landscape: Multilingualism, mobility and space in a South African township. *Journal of Sociolinguistics* 13/3: 363-386.

Tanjug

2013a EU kaznila Majkrosoft sa 561 milion eura. *Pobjeda. Tehnologija. Tehnodrom*, 6 maart 2013. Online. Internet. Geraadpleegd op 7 maart 2013. Beschikbaar via <http://www.pobjeda.me/2013/03/06/eu-kaznila-majkrosoft-sa-561-miliona-evra/>.

Tanjug

2013b Protest u Zagrebu protiv uvođenja ćirilice u Vukovaru. *Press online media. Svet. Balkan*, 7 april 2013. Online. Geraadpleegd op 11 april 2013. Beschikbaar via <http://www.pressonline.rs/svet/balkan/268406/-protest-u-zagrebu-protiv-uvodjenja-cirilice-u-vukovaru.html>.

Troch, Pieter

2007 *Het nationale denken in Montenegro: Een historische benadering*. Verhandeling ingediend tot het behalen van de graad van licentiaat in de Oost-Europese talen en culturen. Promotor: Prof. Dr. R. Detrez. Universiteit Gent. Faculteit Letteren & Wijsbegeerte.

Trumbić, Ante

- 1917 Krfska deklaracija (1917). *Vikizvornik*. Online. Internet. Geraadpleegd op 30 juni 2013. Beschikbaar via [http://sr.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D1%84%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0_\(1917\).](http://sr.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D1%84%D1%81%D0%BA%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%98%D0%B0_(1917).)

Varajčić, Vladimir

- 2012 Datoteka: AdministrativnaCG.PNG. *Vikipedija. Slobodna enciklopedija*. Online. Internet. Geraadpleegd op 17 juli 2013: Beschikbaar via <http://sr.wikipedia.org/sr/%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B0:AdministrativnaCG.PNG:>

Vijesti

- 2011 Udžbenici crnogorskog jezika i književnosti u knjižarama. Novi pravopis stigao u čitanke. Osnovci će učiti azbuku od 32 slova. *Vijesti. Društvo*, 16 augustus 2011. Online. Internet. Geraadpleegd op 7 maart 2013. Beschikbaar via <http://www.vijesti.me/vijesti/novi-pravopis-stigao-citanke-osnovci-ce-uciti-azbuku-32-slova-clanak-33545>.

Vujanović, Filip

- 2013 Officiële website van de President van de Republiek Montenegro. Online. Internet. Geraadpleegd op 7 maart 2013. Beschikbaar via <http://www.predsjednik.me/>.

Zbiljić, Dragoljub (ed.)

- 2005a *Srbi gube svoje pismo. Izlaganja na simpozijumu „Današnji položaj pisma srpskog jezika i kako (sa)čuvati ćirilicu u srpskom narodu i njegovom jeziku“*. Novi Sad: Ćirilica.

Zbiljić, Dragoljub

2005b Ćirilica i parapismo u srpskom jeziku. In: Zbiljić, Dragoljub (ed.). *Srbi gube svoje pismo. Izlaganja na simpozijumu „Današnji položaj pisma srpskog jezika i kako (sa)čuvati ćirilicu u srpskom narodu i njegovom jeziku“*: 65-70.

Zgodić, Esad

2000 *Titova nacionalna politika. Temeljni pojmovi, načela i vrijednosti*. Sarajevo: Kantonalni odbor SDP BiH.